

Urmia University

Sociological research on the evolution of identity sources in Iran

Afshar Kabiri ¹

1- Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Literature and Human Sciences, Urmia University, Urmia, Iran

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2024/10/08

Accepted:
2024/11/04

pp:
45-66

Keywords:
National Identity;
Iranian Society;
Islam;
Shiism;
Modernity.

ABSTRACT

The national identity of Iranians is a historical issue and there is a definite agreement on this historical point that existing Iranians have always been close to each other during their long history and have lived within certain geographical boundaries that they have played a role in managing or defending. The result of this shared and long history, despite some historical differences, ruptures and interruptions, cultural-ethnic pluralism and identity diversity has been nothing but social cohesion and integration. Iranians have been a nation from their historical past until today, while none of our country's neighbors today have had the experience of being a nation like Iranians. The purpose of this article is to provide a sociological analysis of the evolution of identity sources in Iranian society. First, to clarify the concept of "identity" and "national identity", which are among the complex and complicated concepts in the field of social sciences, the conceptual space of these two categories is discussed and then the evolution of identity sources in Iran in different periods of ancient Iran, and the formation of Iranian identity is discussed to this day. The history of Iranian national identity is divided into five distinct periods with their own sources and elements, including Iran of the ancient period, Iran of the Islamic period, Shiite Iran of the Safavid period, Iran of the Qajar period, and finally contemporary Iran. Moreover, in each period, the elements of specific national identity and the crises and ruptures that Iranian identity has encountered are analyzed.

Citation: Kabiri, A. (2024). Sociological research on the evolution of identity sources in Iran. *Journal of Historical Findings*, 1(2), 45-66.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55607.1014>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.3.6>

Extended Abstract

The national identity of Iranians is a historical issue and there is a definite agreement on this historical point that existing Iranians have always been close to each other during their long history and have lived within certain geographical boundaries that they have played a role in managing or defending. The result of this shared and long history, despite some historical differences, ruptures and interruptions, cultural-ethnic pluralism, and identity diversity has been nothing but social cohesion and integration. Iranians have been a nation from their historical past until today, while none of our country's neighbors today have had the experience of being a nation like Iranians. The issue of national unity, and preserving the security and existence of the biological life of Iranians has been a historical mission on the shoulders of the people of Iran since the distant historical past until now. Even in the entire Middle East region, Iran has the strongest foundations in building a nation, and despite all the scattered ethnic, linguistic, religious, and cultural identities, as well as foreign threats and attacks, the integrity of Iran continues throughout its several thousand years of history. Considering the importance of the issue of national identity for the realization of social cohesion and national integration, the main problem of this research is to examine the way of composition, compatibility and coexistence of the identity-giving resources of Iranians and the effect of the breaks and interruptions created in this coexistence and cohesion in different periods.

The purpose of this article is to provide an analysis of the evolution of identity resources in Iranian society from a sociological-historical perspective. In general, this research seeks to answer these questions: 1) What are the identity-giving and identity-creating sources of Iranian society throughout history? 2) How is the composition or integration of identity sources of Iranian society in different periods? 3) What was the process of order

and change of identity sources or in other words the factors of identity and discontinuity and disorganization in these sources?

The methodological framework of the method used in this research is the historical analysis method, in which the researcher systematically refers to historical documents, historical analyses and research conducted on the subject under study. Since the topic under study is the evolution of identity sources in different historical periods, according to methodological considerations, the how and why of identity construction has been explained by using historical documents.

Regardless of the definition of identity and its conceptualization, there is no consensus on the elements and components of Iran's national identity; Some sources have emphasized the components of land, race, history, culture and religion and some have emphasized geography, language and religion. Most of the people who have studied Iran's national identity and most of the sources that were reviewed have emphasized three elements of Iranian identity, Islam and the West. The historical path of the national identity of Iranians has been discussed so far.

In this article, the sources of the identity of Iranians based on the element of land and determining its geographical location with the formation of the concept of "Iranshahr" was studied. By taking advantage of Iranian commonalities: common culture, religion, and language were established along with the formalization of historical memories and myths built from the Achaemenid and Zoroastrian eras, and under the influence of the arrival of Islam in Iran, the related political and religious foundations of Iranian identity continued under the name of Islamic Iran. Nevertheless, several elements of Iranian identity were shaken at times or mixed with other cultures and contributed to the continuity of Iranian identity until the Safavid period. During the Safavid era, with the establishment of the

central government, the concept of Iran and the Iranian identity, which had progressed until this stage, was stabilized both politically and religiously. In fact, in the Safavid era, the political and religious foundations of Iranian identity were established. During this period, Shiism became the official religion of Iran and the Safavid kings called themselves descendants of Shia imams, so in addition to emphasizing Islam and Shiism, the Safavid kings boasted about the history and myths of Iran and considered themselves their heirs. Later on, the Iranian identity, which had existed in this way until the new era and the emergence of national identities, was influenced by the intellectual, political and social processes of modernity and changed once again.

Iran's constitutional movement became a turning point that brought Iran into a new era. In this period, under the influence of Western ideas and ideologies and the process of modernization, the traditional status of Iran and the religious basis of Iranian identity that had continued until that time collapsed in all dimensions. With the establishment of Pahlavi and using the three elements of secularism, pseudo-modernism and archaic nationalism, a one-sided solution to concerns about Iranian identity was taken; In such a way that, based on that, the foundation of Islam was removed from the Iranian identity and the national identity of Iran was defined and described solely on the basis of Iranianness, which eventually brought its own identity problems. The result of the identity politics of the Pahlavi period, which was a kind of unbridledness in Iranian society, led to conflicts within the society and between the social, political and cultural forces of Iran. In response to this situation, intellectuals and religious scholars of Iran with new religious thoughts presented Islam as a full-fledged ideology. Finally, this caused religion to enter the heart of society and the belief was formed that religion is able to have an opinion in all aspects of modern life and progress, and even nationalism and creating a nation in its

positive sense does not conflict with religion. They tried to create a storm with a new interpretation of national identity by relying on slogans against Westernization, Islamism and returning to oneself, which created the Islamic Revolution of 1357 and, in this way, revived religious life.

After the Islamic revolution, another identity discourse replaced the previous discourses, which emphasized on Islam and the religious dimension of Iranian identity more. The impact of this discourse can be seen in the framework of all post-revolution institutions and the relationships between individuals and their conversations. In the first years of the Islamic revolution and the decade that followed individual, intellectual and social life was completely formed on the basis of religion and religious identity, and all ways to solve problems appeared within the religious culture. Also, self-salvation was seen as a negation of past culture and Western culture. This move was a natural reaction to a situation that was trying to consider the imperial and ancient pre-Islamic culture as the sole expression of Iranian identity. Therefore, in recent decades, under the influence of the phenomenon of globalization, identity formation and identification faced challenges; that is, the elements and components of the identity became up-to-date and momentary, and in addition to the mentioned elements, other elements were added every day, and in the end, none of the parties could exclusively take over the special work of identity creation and identification, and now the identities do not have much continuity and are fluid and fragmented. Parts, elements and components of national identity are emphasized or neglected in the short term.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: the Author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers

whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

کنکاشی جامعه‌شناختی در تحولات منابع هویتی در ایران

افشار کبیری^۱

۱- دانشیار، گروه جامعه‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>هویت ملی ایرانیان مسئله تاریخی بوده و توافق قطعی بر این نکته تاریخی وجود دارد که ایرانیان موجود در طی تاریخ طولانی خود همواره با یکدیگر نزدیک بوده و در درون حدود جغرافیایی معینی می‌زیسته‌اند که در اداره یا دفاع از آن نقش داشته‌اند. نتیجه این تاریخ مشترک و طولانی، علیرغم بعضی تفاوت‌ها، گسست‌ها و انقطاع‌های تاریخی، حاکمیت فضای چندگانگی فرهنگی - قومی و تنوع هویتی چیزی جز انسجام و یکپارچگی اجتماعی نبوده است. ایرانیان از گذشته‌های دور تاریخی خود تا به امروز یک ملت بوده‌اند این در حالی است که هیچ‌کدام از همسایگان امروزی کشور ما تجربه ملت بودن را به مانند ایرانیان نداشته‌اند. هدف این مقاله ارائه تحلیل جامعه‌شناختی از تحولات منابع هویتی در جامعه ایران می‌باشد. ابتدا برای روشن شدن مفهوم «هویت» و «هویت ملی» که از جمله مفاهیم پیچیده و بغرنج حوزه علوم اجتماعی به فضای مفهومی این دو مقوله پرداخته می‌شود و در ادامه برای بررسی سیر تحول منابع هویت در ایران در دوره‌های مختلف از ایران باستان یعنی از زمان شکل‌گیری هویت ایرانی تا عصر حاضر پرداخته می‌شود. تاریخ هویت ملی ایرانی به پنج دوره مشخص با منابع و عناصر خاص خود در نظر گرفته شده است که از جمله آن ایران دوره باستان، ایران دوره اسلامی، ایران شیعی دوره صفویه، ایران دوره گذار قاجاریه و در آخر ایران دوره معاصر، همچنین سعی شده در هر دوره، عناصر مقوم هویت ملی مشخص و بحران‌ها و گسست‌هایی که هویت ایرانی با آن‌ها مواجه شده و در عناصر هویت ملی رخ داده، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۷</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴</p> <p>صص: ۴۵-۶۶</p> <p>واژگان کلیدی: هویت ملی، جامعه ایرانی، دین اسلام، مذهب تشیع، مدرنیته.</p>
<p>استناد: کبیری، افشار. (۱۴۰۳). کنکاشی جامعه‌شناختی در تحولات منابع هویتی در ایران. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، (۲) ۱، ۴۵-۶۶.</p>	
<p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55607.1014</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.3.6</p>	

مقدمه

جامعه‌شناسی اساساً علم مطالعه نظم و تغییرات اجتماعی است. جامعه‌شناسی ناچار است به‌طور هم‌زمان به این دو مسئله بنیادی پاسخ دهد. برای مطالعه و بررسی چگونگی حفظ و تداوم ثبات، نظم، یکپارچگی و انسجام اجتماعی، نظریه‌ها و مفاهیم متعددی تولید و بازتولید شده است که مفهوم هویت یکی از مهم‌ترین آن‌هاست. مفهوم هویت به‌ویژه در شرایط تغییر، بی‌ثباتی و فشار، حائز اهمیت شده و گفتگو پیرامون آن شدت می‌گیرد، چراکه هویت نقطه عزیمت، پایگاه و منشأ انسجام اجتماعی و حفظ نظم در سطح کلان تلقی شده و به‌نوعی لنگرگاه ثبات اجتماعی می‌باشد (حاجیان، ۱۳۷۹: ۳).

هویت ملی ایرانیان مسئله تاریخی بوده و توافق قطعی بر این نکته تاریخی وجود دارد که ایرانیان موجود در طی تاریخ طولانی خود همواره با یکدیگر نزدیک بوده و در درون حدود جغرافیایی معینی می‌زیسته‌اند که در اداره یا دفاع از آن نقش داشته‌اند. نتیجه این تاریخ مشترک و طولانی، علیرغم بعضی تفاوت‌ها، گسست‌ها و انقطاع‌های تاریخی، حاکمیت فضای چندگانگی فرهنگی - قومی و تنوع هویتی چیزی جز انسجام و یکپارچگی اجتماعی نبوده است. ایرانیان از گذشته‌های دور تاریخی خود تا به امروز یک ملت بوده‌اند این در حالی است که هیچ‌کدام از همسایگان امروزی کشور ما تجربه ملت بودن را به مانند ایرانیان نداشته‌اند. همان‌گونه که اشاره شد در جامعه ایران طرح «مسئله هویت» سابقه درازمدت داشته و از تاریخچه نسبتاً طولانی برخوردار است و به این دلیل این موضوع همواره مورد توجه اندیشمندان، روشنفکران و نخبگان بوده است. این اجماع نظر عمومی و جلب توجه همگانی به‌ویژه در نزد نخبگان و متفکرین در شرایط کنونی و بنا به دلایلی مانند جهانی‌شدن فرهنگی و اهمیت پروژه جهانی‌سازی عناصر فرهنگ و تمدن غرب از یک‌سوی و هم‌چنین با فرهنگی شدن جهان تحت تأثیر تعاملات و ارتباطات گسترده جهان و امکان آفرینی فرهنگی، فضای مناسب برای پررنگ شدن گرایش‌های محلی، قومی و خرده فرهنگ‌های ناحیه‌ای از سوی دیگر، اهمیت‌یابی عناصر مقوم هویتی در دوره‌های مختلف و نیز اولویت یافتن موضوع هویت ملی و نیز تلاش حکومت‌ها برای تکوین و پاسایی از هویت ملی، مورد توجه بیشتر قرار گرفته است. به‌طور کلی این پژوهش به دنبال پاسخ دادن به این سؤالات است: منابع هویت‌بخش و هویت‌آفرین جامعه ایرانی در طول تاریخ کدام‌اند؟ همچنین نحوه ترکیب یا انسجام منابع هویتی جامعه ایران در دوره‌های مختلف چگونه است؟ و اینکه فرایند نظم و تغییر منابع هویتی یا به عبارتی عوامل مقوم هویت و گسست و بی‌نظمی در این منابع چگونه بوده است؟

روش تحقیق

چارچوب روش‌شناختی روش مورداستفاده در این پژوهش روش تحلیل تاریخی است که پژوهشگر در مقام گردآوری داده‌ها، به‌صورت برنامه‌ریزی‌شده به اسناد و مدارک تاریخی، تحلیل‌های تاریخی و تحقیقات انجام‌شده در مورد موضوع مورد مطالعه مراجعه می‌کند. از آنجایی که موضوع مورد مطالعه تحولات منابع هویتی در دوره‌های مختلف تاریخی است، بنا به ملاحظات روش‌شناختی، با استفاده از اسناد و مدارک تاریخی چگونگی و چرایی برساخت هویتی توضیح داده شده است.

پیشینه پژوهش

در زمینه هویت ملی در ایران پژوهش‌های بسیاری انجام شده است که به سه دسته قابل تقسیم است: پژوهش‌هایی که به بررسی مؤلفه‌های هویت ایرانی پرداخته‌اند؛ پژوهش‌هایی که به چرایی مسئله‌مندی مقوله هویت در ایران پرداخته‌اند و پژوهش‌هایی که به فرایند ملت‌سازی و یکپارچگی ملی در ایران پرداخته‌اند. دسته اول، پژوهش‌هایی هستند که به شناسایی مؤلفه‌های هویت ایرانی برآمده‌اند؛ که مسأله‌شان چیستی هویتی ایرانی است و البته اجماعی چندانی در این خصوص که مؤلفه‌های هویت ایرانی کدام است ندارند. هرچند مؤلفه‌ای چون زبان فارسی عموماً مورد تأکید واقع شده است. دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که به چرایی مسئله‌مندی هویت ملی در ایران پرداخته‌اند. این دسته از پژوهش‌ها بیشتر از آن که در پی شناسایی این موضوع باشند که ایرانی‌ت به چیست، مسئله بحران هویت و یا مسئله‌دار شدن هویت را مدنظر قرار داده‌اند. این پژوهش‌ها عموماً مسئله شدن هویت ملی در ایران را مصنوع دست نخبگان، روشنفکران و دولت می‌دانند. دسته سوم پژوهش‌هایی هستند که به

فرایند ملت‌سازی و یکپارچگی ملی در ایران پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها به ارتباط هویت و ملیت با دولت توجه دارند. مسئله و موضع این دسته از پژوهش‌سازی‌ها ملت و یا دولت‌سازی است. همان‌طور که اشاره شد، پژوهش‌های که در خصوص هویت ملی در ایران انجام شده‌اند، عموماً به این موضوع پرداخته‌اند که چه چیزی دایره هویتی را مشخص می‌کند و چرا هویت در یک دوره تاریخی اهمیت پیدا کرده و مسئله شده است. از این رو پژوهش‌هایی که به این پرسش پاسخ دهند که چرا در دوره‌هایی از تاریخ ایران شکل خاصی از هویت‌سازی انجام شد که همه لایه‌های هویتی، انسان ایرانی را در برنمی‌گرفت؟ محدود هستند.

چارچوب مفهومی

هویت

به لحاظ مفهومی هویت، معنای تداوم و تمایز را تداعی می‌کند. گرچه این دو معنا متضاد به نظر می‌آیند، در اصل به دو جنبه اصلی و مکمل هویت معطوف هستند. بر این پایه، هویت را می‌توان به احساس تداوم و پیوستاری، بی‌مانندی یا متمایز بودن از دیگران مربوط دانست (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۶۱). به عبارتی، هویت داشتن یعنی احساس تمایز، تداوم و استقلال شخصی داشتن یعنی فرد احساس کند، همان است که بوده و دیگران نیستند (جانکینز، ۱۳۸۱: ۱۶-۱۵).

بی‌تردید این شناخت از خود و دیگران، در پرتو یک فرایند معنا‌سازی صرف ممکن نمی‌شود. به تعبیر مانوئل کاستلز، هویت «فرایند ساخته‌شدن معنا بر پایه یک ویژگی فرهنگی با یک دسته ویژگی‌های فرهنگی است که بر دیگر منابع برتری دارند» به نظر وی، همان‌گونه که نقش‌ها، کارکردها را سازمان می‌دهند، هویت‌ها هم‌معنا را سازمان می‌دهند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۳۷). نکته مهم این است که هویت مفهومی مرتبط با حوزه معنا است، اما معنا خصیصه ذاتی فرد یا جامعه نیست بلکه یک محصول توافق‌ها و عدم توافق‌ها است (جانکینز، ۱۳۸۱: ۱۹) به عبارتی هویت مجموعه‌ای از معانی است که چگونه بودن را در خصوص نقش‌های اجتماعی به فرد القا می‌کند یا وضعیتی است که به فرد می‌گوید او کیست و مجموعه‌ای از معانی را برای فرد تولید می‌کند که مرجع کیستی و چپستی او را تشکیل می‌دهد (عاملی، ۱۳۸۳: ۳۹).

هویت همواره یک مفهوم ارتباطی است، به این معنا که ما به‌وسیله تشابه‌ها و تفاوت‌هایی که با دیگران داریم شناخته می‌شویم. هویت به ریشه‌های زندگی، روش‌ها و تنش‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم، مرتبط است. به قول میناگال و همکاران او، منظور از روش‌های زندگی، نظام‌های اداری و بروکراتیک زندگی نیست، بلکه اموری است که خصیصه‌های خاص زندگی ما را منعکس می‌کند. اموری مثل اندیشه‌های باطنی و درونی فرد، آداب‌ورسوم اجتماعی، مذهب، نحوه پوشش، غذا خوردن، گذران اوقات فراغت و خلق‌و‌خوهای مربوط به روابط اجتماعی، نمونه‌هایی هستند که هویت یک جامعه را از جامعه دیگر و یا حتی هویت فرد را از فرد دیگر متمایز می‌کنند. از نظر استوارات هال، با نگاه هگلی، هویت روندی در حال شدن است و از طرفی شناسنامه و عاملی برای شناخته شدن محسوب می‌شود. هویت همواره از طریق تقسیم شدن معنا پیدا می‌کند. تقسیم بین اینکه من که هستم و دیگری که هست؟ هال «هویت را ریشه خود و بستر عمل» تعریف می‌کند (عاملی، ۱۳۸۳: ۴۱).

در حوزه جامعه‌شناسی نیز موضوع هویت نزد اندیشمندان مختلف از دورکیم در جامعه‌شناسی کارکردگرا تا آلفرد شوتر در حوزه پدیدارشناسی و نیز نظریه‌پردازان کنش متقابل مطرح بوده است. از میان کسانی که به‌طور مشخص به مسئله هویت و هویت ملی پرداخته‌اند می‌توان به نظریه‌پردازان معاصر از جمله آنتونی اسمیت، گلنر، هابزباو، جان بریولی، بندیکت اندرسون، بندیکت بارت، هانتینگتون، آنتونی کوهن، میروسلاو هروس و جان آرامسترانگ اشاره کرد. اوموت اوزکریملی در بررسی جامع خود پس از مرور مجموعه ادبیات موجود ضمن نقد رویکرد کهن انگاری و نیز ابزارانگاری طی جمع‌بندی خود از ادبیات ناسیونالیسم و هویت ملی تحقیق نظریه جامع درباره ناسیونالیسم را رد کرده ولی بر وجود گفتمان ناسیونالیستی (که بر پایه زندگی روزمره بازتولید می‌شود) تأکید کرده و بر ضرورت بررسی مسئله ملی یا ملیت در رابطه با تفاوت‌های قومی، جنسی، طبقه یا پایگاه اجتماعی در چرخه زندگی تأکید نموده است (حاجیان، ۱۳۷۹: ۷).

بررسی منابع، عناصر و مؤلفه‌های سازنده هویت ملی و روابط میان آن‌ها، توسط اندیشمندان و نظریه‌پردازان مختلف موردتوجه بوده است؛ و با توجه به پیش‌فرض مشترک همگی آن‌ها مبنی بر ترکیبی و تألیفی بودن هویت این مسئله دارای اولویت تلقی

می‌شود. به‌نحوی که گیدنز، دیوید هلد، رابرتسون، بارث، کاستلز، میلر، لاش، مالبرو، جنکینز، هانتینگتون و بسیاری دیگر در سطح تئوریک به آن پرداخته و حساس بوده‌اند و تعداد زیادی از اندیشمندان و نظریه‌پردازان معاصر ایرانی به آن توجه کرده‌اند. رویکرد نظری این مقاله مبتنی بر نظریه کنش متقابل نمادین است. بر این اساس هویت اجتماعی امری یگانه، منسجم، یکپارچه و کلی در نظر گرفته نمی‌شود، بلکه هویت چندپاره، متکثر و تغییرپذیر است. هم‌چنین در ساخت هویت اجتماعی «تمایزات» و تشابهات» در درون شاکله هویت فرد وجود دارد. هویت‌ها در دوره مدرنیته متأخر سیال، چندگانه، ناخالص، مرکب، آمیخته، نسبی، چند مرکزی، ناتمام، سیال، گذرا و در حال بازسازی هستند و هویت خالص امری موهوم تلقی می‌شود. از این رو تصور هرگونه هویتی به‌عنوان مقوله‌ای یکدست، خودمختار، ناب و خالص تصویری غیرواقعی به نظر می‌رسد (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۰).

از دیدگاه کنش متقابل نمادین تمام هویت‌ها برساخت می‌شوند؛ اما مسئله اصلی این است که چگونه، از چه چیزی، توسط چه کسی و به چه منظوری؟. برای برساخت هویت‌ها از مواد و عناصری مثل تاریخ، جغرافیا، زیست‌شناسی، نهادهای تولید و بازتولید، خاطره جمعی، رؤیاهای شخصی، دستگاه قدرت و وحی و الهامات دینی استفاده می‌شود. به بیان دقیق‌تر و روشن‌تر، هویت یعنی تشابه و تمایز، تداوم و تمایز؛ به‌طوری که این دو مفهوم را با یکدیگر جمع کرده است و در یک معنا برساخت می‌شود. هویت دارای دو جزء است: اول، «یکی شدن خود» و دیگری، «مشارکت با دیگران در برخی اجزای ذاتی». درنهایت می‌توان گفت که گرچه اجماعی درباره تعریف هویت وجود ندارد و هویت در ابعاد فردی، جمعی، ملی، جنسی، نسلی و طبقه‌ای و ... قابل مطالعه است، مخرج مشترک همه معرفی‌ها و تقسیم‌بندی‌ها درباره هویت آن است که سبب تمایز خودی از اغیار می‌شود، هر فرد، جمع یا نسل و ... را از دیگران منفک و متمایز می‌نماید و در طول تاریخ تداوم دارد و به‌صورت معنا برساخت می‌شود. در مجموع آنچه از ادبیات تئوریک مرتبط با سؤال اصلی تحقیق استخراج می‌شود، تکرار مستمر ادعای ترکیبی و تألیفی بودن هویت از یک‌سو و لزوم شناخت منابع، مختلف هویت‌بخش و نحوه تعامل آن‌ها با همدیگر است.

هویت ملی

اگر هویت را احساس تمایز و تداوم بدانیم، به ساده‌ترین صورت می‌توان هویت ملی را نوعی احساس تعلق به ملتی خاص دانست. ملتی که نمادها، سنت‌ها، مکان‌های مقدس، آداب و رسوم، قهرمانان، تاریخ، فرهنگ و سرزمین معین دارد (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۶۲). پس هویت ملی عبارت است از احساس تعلق به گروهی از انسان‌ها، به‌واسطه داشتن اشتراکات در برخی عناصر فرهنگی و شبه‌فرهنگی، به‌بیان دیگر، هویت ملی نوعی احساس یا آگاهی تعلق به ملت است که همواره با توسل عناصر فرهنگی مختلف بازتولید می‌شود. از این رو، آنتونی اسمیت، از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان ناسیونالیسم، هویت ملی را بازتولید و بازتفسیر پایدار ارزش‌ها، نمادها و خاطرات، افسانه‌ها و سنت‌ها می‌داند که عناصر تمایز بخشی هر ملتی هستند (گل محمدی، ۱۳۸۱: ۳۷).

بحث از هویت ملی سابقه و تاریخچه بس دیرینه در میان جوامع بشری دارد؛ هویت ملی ریشه در احساس تعلق به طایفه، تیره و قبیله و ایل و قوم دارد. اعضای یک طایفه آداب و رسوم و رهبران مشترک دارند، در سرزمین معینی زیست می‌کنند، هم زبان‌اند، با یکدیگر در زمینه‌های اقتصادی همکاری دارند و برای دفاع از منافع طایفه می‌جنگند. آن‌ها معمولاً دارای نام معین و هویت جمعی هستند. در واقع، این احساس بسیار قدیمی قومیت و ایلیت را می‌توان ریشه‌های اصلی ملیت‌گرایی (ناسیونالیسم) امروزی دانست. به اعتباری، می‌توان ایلیت را به‌نوعی ناسیونالیسم ابتدایی تعبیر کرد که در جریان تحولات تاریخی ابتدا خود را با جریان‌های سیاسی و فرهنگی فراقومی فرا ایللی و فراطایفه‌ای همساز کرده، آنگاه با هویت سیاسی امپراطوری یا با هویت یک دین جهانی همچون اسلام و مسیحیت درهم‌آمیخته و سپس در دوران جدید با پیدایش دولت‌های ملی به‌گونه‌ای تازه در قلمرو آن‌ها احیاء شده است (احمدی، ۱۳۶۶: ۵۵).

تفکرات ملیت‌خواهی در اواخر قرن نوزدهم میلادی در اروپا رواج یافت. در این زمان، حکومت‌های اروپایی از تاریخ به‌مثابه ابزاری برای رشد و ارتقای وحدت ملی با تبلیغات ناسیونالیستی و تعلیم شهروندی در مسیر رسیدن به اهداف خود استفاده می‌نمودند (نوذری، ۱۳۷۹: ۲۱۱). این مکتب به‌عنوان یک ابزار در خدمت اندیشه ملت‌سازی و هویت ملی که دولت‌های اروپایی آن دوران به آن نیاز داشتند، قرار گرفت و گسترش یافت. ملت در این مکتب فکری، به جامعه معینی از مردم که ایدئولوژی، نهادها و آداب و رسوم مشترکی را شکل داده و دارای احساسی از مشابهت یا هم‌نوعی بودند، گفته می‌شد (Plano, 1988: 33).

آنچه در بررسی هویت ملی اهمیت دارد، شناسایی عوامل و عناصر مقوم هویت ملی است که همانند تعریف هویت و ملیت، اجماعی بر سر عناصر مقوم آن وجود ندارد. دشواری و ابهام در تعریف ملت سبب پیچیدگی تعریف هویت ملی و هر آنچه نشئت گرفته شده از مفهوم ملت می‌باشد، شده است. در علوم اجتماعی و انسانی، نظر غالب آن است که ملت «نه نژاد مشترک است و نه دولت مشترک، بلکه عوامل و عناصر اصلی ملت و ملیت، زبان مشترک، دین مشترک و سرزمین است، بدون آنکه هیچ کدام از عوامل به‌تنهایی شاخص ملت و ملیت باشد» بنابراین هویت ملی پدیده‌های اجتماعی و تاریخی است که در مسیر حوادث تاریخی پدیدار می‌شود و رشد، دگرگونی و معانی متفاوتی پیدا می‌کند. هویت ملی امر ثابت و طبیعی نیست که پایه‌های مشخص عینی داشته باشد، بلکه پدیداری است ذهنی که ریشه در تجارب و تصورات جمعی مردم دارد. از این رو، عوامل گوناگون ملیت مانند نژاد، سرزمین، دولت، تابعیت، زبان، سنن مشترک فرهنگی و ریشه‌های تاریخی، دین و اقتصاد هیچ کدام یا هیچ مجموعه مشخصی از آن‌ها را نمی‌توان به‌عنوان ملاک عام برای تعریف و تمیز هویت ملی و ملت به کاربرد. در مورد هر قوم یا ملت در هر دوره‌ای، مجموعه‌ای از عوامل اهمیت می‌یابند و حوادث و مشی وقایع تاریخی آن را دگرگون می‌سازند. هویت ملی که بر پایه رویارویی «ما» با «دیگران» بنیاد می‌گیرد، هم می‌تواند نیرویی سازنده باشد و هم به نیرویی ویرانگر بدل شود. احساس هویت ملی اگر در حد معتدل و معمول باشد، می‌تواند نیرویی برای همیاری و اعتلای فرهنگی و عامل نوعی همبستگی و انسجام ملی باشد، اما اگر بر مدار تعصبات ملی، قومی، مذهبی و نژادی وارد شود، نیرویی ویرانگر خواهد شد (رواسانی، ۱۳۸۰: ۳۱).

بنابراین از لحاظ کار ویژه، هویت ملی و احساس تعلق به یک ملت، قابلیت بالایی در تأمین نیازهای روانی انسان‌ها دارد؛ که تأمین احساس متمایز بودن و تداوم داشتن از آن جمله است. هویت ملی همچنین نیاز انسان‌ها به احساس امنیت را به‌خوبی تأمین می‌کند. همین توانایی چشمگیر در تأمین نیازهای روانی افراد و گروه‌ها، رمز گسترش و تداوم ملی‌گرایی و هویت ملی در سده‌های اخیر است. از لحاظ سیاسی نیز، هویت ملی نوعی همبستگی ایجاد می‌کند و می‌تواند در خدمت بسیج سیاسی آحاد جامعه قرار گیرد (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۶۲).

ماهیت هویت ملی ایرانی

همان‌گونه که در فوق نیز اشاره شد هویت ملی مهم‌ترین نوع از انواع هویت است که ابعاد مختلف جامعه از لحاظ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی را برمی‌گیرد، منظور از هویت ملی ایرانی آن دسته از مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی می‌باشد که در درون جغرافیا و فرهنگ و تمدن ایرانی بروز و ظهور یافته‌اند و هم‌اکنون بخشی از شاکله هویت ایرانی قلمداد می‌گردند، این دسته از عناصر در واقع خاستگاه ملی داشته و دارند به این معنی که ویژگی خاص جامعه ایرانی بوده و وجه ممیزه آن از سایر فرهنگ‌ها به شمار می‌آید. هر چند این مؤلفه‌ها را نبایستی با دید کهن‌گرایان (دارای اصالت ذاتی و طبیعی) تحلیل کرد. مقولاتی مانند هنر و موسیقی ایرانی، زبان فارسی، جغرافیا و سرزمین ایران، آداب‌ورسوم و عناصر فرهنگی، ادبیات، سرگذشت و پیشینه تاریخی، شخصیت‌های ادبی و تمدنی، دین، نظام سیاسی و... که به دلیل سیاست‌ها و اقدامات دولت‌ها در تاریخ معاصر کشورمان این عناصر از هویت رسوب و نهاده‌ها شده و تثبیت یافته‌اند (حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۱).

در مورد اینکه چه عناصر مشترکی به لحاظ تاریخی در هویت ملی ایرانیان وجود داشته است، اجماعی وجود ندارد. البته برخی از اندیشمندان ابعاد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، تاریخی، دینی، مذهبی، زبان را به‌عنوان ابعاد هویت ملی تعریف می‌کنند. گرایش‌های هویت ملی ایرانی را می‌توان در تعلق خاطر به جغرافیای ایران و سرزمین مشترک، تعلق خاطر به سرگذشت مشترک تاریخی و احساس سرنوشت یکسان، تعلق خاطر و پایداری به دین و مذهب مشترک، توجه به زبان و ادبیات فارسی، تعلق به موسیقی، معماری، مشاهیر و میراث فرهنگی و تاریخی مشترک و تأکید بر پیشینه تاریخی طولانی دسته‌بندی کرد (حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۲).

به‌طور کلی درباره هویت ملی ایرانیان، مروری بر متون موجود نشان می‌دهد که تقریباً مؤلفه‌ها و عناصر هویت ملی در ایران به‌مرور در طول تاریخ از سه حوزه ایران، اسلام و غرب تأثیر پذیرفته است (سروش، ۱۳۷۰: ۲۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۷۲: ۲۵۵؛ شایگان، ۱۳۷۰: ۱۶۶ و جهانگل، ۱۳۸۱: ۳۱).

بحث در مورد هویت ملی و هویت ایرانی از دیرباز یکی از موضوعات موردنظر جامعه‌روشنفکری ایران بوده است. در مورد عامل اصلی پیوند ملی، همواره سؤالاتی مطرح بوده و نظریات مختلفی در این باره مطرح شده است؛ به‌نحوی که احمد اشرف بین هویت ایرانی و هویت ملی تفاوت قائل می‌شود و معتقد است هویت ملی زاده عصر جدید است که ابتدا در اروپا سر برآورد و آنگاه از اواخر قرن نوزدهم به مشرق زمین و سرزمین‌های دیگر راه یافت. هویت ملی هنگامی پدید آمد که ملت به معنای امروزی آن شکل گرفت. ایشان معتقد است که کاربرد مفهوم هویت ملی در مورد ایران مشکل دیگری دارد که بدون توجه به آن ممکن است به نتیجه‌گیری‌های نادرست برسیم و آن وجوه تشابه و تمایز بین مفهوم تاریخی هویت ایرانی و مفهوم تازه «هویت ملی ایرانی» است (اشرف، ۱۳۸۱: ۶).

بنابراین، اگر بخواهیم از هویت ملی ایرانی صحبت کنیم، نمی‌توانیم فقط جنبه ملی را مدنظر قرار دهیم و از مفهوم هویت ایرانی مغفول باشیم. لذا با در نظر گرفتن اینکه هویت دارای یک هسته اصلی است و دارای عناصر و مؤلفه‌هایی است که در طول تاریخ در تغییر است، به بررسی سیر تاریخی هویت ایرانی در پنج دوره با منابع مشخص می‌پردازیم:

دوره اول: ایران - باستان (هویت باستانی اسطوره‌ای)

باآنکه هویت ملی به معنای کنونی آن، پدیداری نو و بدیع است و هویت ملی امروزی ایرانیان از دوران مشروطیت و به‌خصوص در دوران پهلوی با تکوین دولت - ملت شکل گرفته است، ولی مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان در گذشته‌های خیلی دور با تصور ایرانی بودن در معنای یکپارچه سیاسی، قومی، دینی، زبانی و مکانی آن در دوران هخامنشیان و دیگر سلسله‌های باستانی در دوره ایران باستان پرداخته شده است.

درواقع پایه‌های هویت ایرانی با آموزه‌های زرتشت به‌عنوان یک دین ایرانی و کوروش به‌عنوان مؤسس اولین ساختار سیاسی و حکومت فراگیر ایرانی گذاشته شد در تداوم آن تلاش سلسله اشکانیان یا پارتیان در روایت‌های حماسی ایران باستان در احیای مجدد اعتبار سیاسی فرهنگی ایرانی در برابر تهاجم خارجی اسکندر و پایان دادن به حکومت بیگانه سلوکیان قابل رویت است. پس‌از آن پادشاهان ساسانی به یاری موبدان زرتشتی از مواد و مصالح مناسب یعنی اقوام همخوان ایرانی که فرهنگ مشترک، دین مشترک و زبان مشترک دارند و بیش از یک هزار سال در سرزمین ایران زندگی می‌کنند، دولتی واحد با نظام سیاسی، دین مشترک و واحد و جغرافیای مشترک پدید آوردند دولتی که بیشترین تلاش فرهنگی در حفظ بنیان‌های و منابع هویت ایرانی از جمله زبان و دین ایرانیان در برابر برتری‌جویی تمدن یونانی‌گری نمودند (مکی، ۱۳۸۰: ۳۴-۳۸). آنان باهدف یکپارچگی سیاسی ایران و برانگیختن غرور ملی برای دفاع از آن در برابر مهاجمان بیگانه، افسانه‌های آفرینش نخستین انسان و نخستین پادشاه و سده‌های اساطیری پیشدادی و کیانی و پیدایش ایران را که ریشه‌های اوستایی داشت و در شرق ایران شایع بود، به سده‌های تاریخی اشکانی و ساسانی پیوند زدند و قباله تاریخی برای دولت ساسانی پدید آوردند. این افسانه‌ها در دوران ساسانی اساس و پایه حکومت متمرکز سیاسی و دینی می‌شود و در همین زمان است که واژه «ایران» به‌عنوان یک مفهوم سیاسی به کار می‌رود و مفهوم «فرشاهی ایرانی» و «ایران‌شهر» یا قلمرو پادشاهی ایران به وجود می‌آید.

از تأسیس اولین شاهنشاهی ایرانی تا ورود اسلام به ایران، ۱۲۰۰ سال به طول انجامید که درنهایت منجر به خلق ملت ایران شد و پایه‌های آن در همان دوران استوار گردید. در ایران باستان و پیش از ظهور اسلام، بدون توجه به افسانه‌ها، چهار سلسله هخامنشیان، سلوکیان، پارتیان و ساسانیان حاکمیت داشته‌اند. آنچه از این چهار دودمان به ارث رسید، مفهوم حاکمیتی قدرتمند بود که به نام عدالت با پشتوانه اندیشه سیاسی ایران‌شهری حکم می‌راندند و پیوستگی و تداوم فرهنگی متمایز و احساس ملی که بیشتر در هویت فرهنگی ریشه داشت تا در حکومت یا قلمرو؛ بنابراین، هویت ایرانی با آیین زرتشت، زبان پارسی، اندیشه سیاسی ایران‌شهری، هنر و معماری و آداب‌ورسوم سنتی که تاروپود فرهنگ ایرانی و عامل پیوند ملیت ایرانی بود، شکل گرفت (مکی، ۱۳۸۰: ۳۹).

از آنجاکه ایران قبل از ورود اسلام از لحاظ تأسیس مذاهب، سرزمین پرباری بود، لذا از ابتدای شکل‌گیری هویت ایرانی، مذاهب ایرانی در ایجاد آن از سهم بسزایی برخوردار بودند. مشهورترین و قدیمی‌ترین مذهب ایرانی، آیین زرتشت بود که این مذهب تنها یک مذهب معنوی نبود بلکه سیاسی و اجتماعی نیز بود و دارای محتوای اجتماعی نیرومندی بود که از ویژگی اساسی آن اعتقاد به دوگانگی متضاد بین نیروی خیر از یک‌سو و نیروی شر از سوی دیگر است و این باور وجود دارد که بالاخره نیروی خیر بر نیروی

شر غلبه خواهد کرد. استمرار این اعتقادات در طول تاریخ، نشان‌دهنده اهمیت اجتماعی و سیاسی مذهب در زندگی ایرانیان می‌باشد که بخش مهمی از هویت آنان در طول تاریخ تا به امروز را تشکیل داده است؛ به طوری که در دوره ایران باستان بعد از آیین زرتشت، مذهب مانوی و مذهب مزدک در قلمرو فرهنگی ایران پایه‌گذاری شدند که تأثیرات اجتماعی و سیاسی خاص خود را داشتند؛ بنابراین، ملاحظه می‌شود که مذهب و باورهای دینی در طول تاریخ به همراه قلمرو جغرافیایی و فرشاهی و ایرانشهری یکی از پایه‌های هویت ایرانی را شکل داده و در این دوره، هویت اسطوره‌ای و باستانی ایران با عناصر آیین زرتشت، قلمرو جغرافیایی، ایرانشهری و فره شاهی بنا نهاده شده است.

بنابره تعریف هویت ملی، اشاره شد که هویت، معنای تداوم و تمایز را می‌رساند و در خود تغییر و تکامل در طول زمان را دارد. همچنین هویت در تشابهات و تمایزاتی که با دیگران داشتیم، شناختیم و گفتیم که هویت همواره با تقسیم و تفکیک بین اینکه من چه هستم و دیگری چه هست؟ معنا پیدا می‌کند. در دوره ایران باستان، بن‌مایه هویت ایرانی با مشخص شدن آداب و رسوم مشخص، مکان مشخص و تمایز و قرار گرفتن ایران در برابر انیران، ایران در برابر توران، ایران در برابر یونان و روم با دین و فرهنگ مشخص، سیاستی مشخص تشخیص یافت و هویت باستانی و اسطوره‌ای ایرانی تبلور یافت که در دوره‌های بعد اگرچه دچار تغییر و تحول شد ولی بن‌مایه‌های آن تا عصر حاضر ماندگار است.

دوره دوم: هویت ایرانی - اسلامی

دیدگاه شهید مرتضی مطهری در خصوص هویت ایرانی قابل تأمل فراوان است؛ زیرا وی ذات و ماهیت ویژه‌ای را برای هویت ایرانی قائل است و آن دین‌گرایی است (قربانی، ۱۳۸۳: ۸۰؛ حاجیانی، ۱۳۸۷: ۹۶). ورود اسلام به ایران، شکست ساسانیان از اعراب مسلمان، فروپاشی سلسله آن‌ها و برآمدن اسلام، پایه‌های همبستگی و انسجام اجتماعی، سیاسی و دینی جامعه ایرانی را به شدت تغییر داده است. حکومت جهانی امت اسلام، جای حکومت ساسانی ایرانی را گرفت و دین جهانی اسلام جایگزین دین ایرانی زرتشت و مذاهب مانی و مزدک شد. ایرانشهر با قلمرو پادشاهی ایران نیز فرو ریخته و ایرانیان به دلیل اینکه پادشاهان قبلی با شعار «عدالت» و «مدارا» حکومت می‌کردند و در دوره ساسانیان - با توجه به خصلت طبقاتی جامعه ایرانی و نظام اجتماعی ساسانیان که به دقت تنظیم و بنیان یافته بود، لیکن مدارا آن نهال تفاهم میان شاه و اتباعش که هخامنشی‌ها بارور کرده بودند و پارت‌ها به دفاع از آن پرداخته بودند پژمرده شده بود، از این سلسله دست کشیدند. پادشاهان ساسانی، در مراحل بعدی از مذهبی که بیشتر به تشریفات توجه داشت تا به عقاید و از شاهی که بیشتر نگران قدرت بود تا عدالت حمایت کردند؛ بنابراین دلایل، طبقات مختلف جامعه ناراضی شده و به تدریج جامعه از درون فروپاشید و ساسانیان نتوانستند در مقابل حمله اعراب دوام بیاورند؛ بنابراین، توده مردم و دهقانان و اشراف برای فرار از مالیات در نظام سلسله مراتبی ساسانیان و سخت‌گیری‌های امپراطوری‌های گذشته، همچنین زندگی متواضعانه رهبران دین اسلام و به دلیل قوت آیین اسلام و عدالت‌خواهی آن که جامعه ایرانی آن زمان تشنه آن بود، از ورود اسلام استقبال کرده و آیین اسلام را در فرهنگ خود جذب کردند؛ بنابراین در مدتی نه‌چندان طولانی، آیین اسلام با تمدن و فرهنگ ایرانی ممزوج گشت.

آیین اسلام تأثیرات عمیق و گسترده‌ای در فرهنگ ایرانی برجای گذاشت، عناصری به هویت ملی ایرانیان اضافه کرد و در مقابل شیوه‌های تفکر اسلامی نیز از فرهنگ ایرانی سیراب شد؛ که درباره تأثیر و تأثر فرهنگ ایرانی و اسلام دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. شهید مرتضی مطهری در خصوص هویت ایرانی معتقد است که ذات و ماهیت هویت ایرانی دین‌گرایی است (قربانی، ۱۳۸۳: ۸۰؛ حاجیانی، ۱۳۸۷: ۹۶). هویت ایرانی بر دو پایه اسلام و ایران، متکی است و در این میان، وی دین اسلام را مهم‌ترین مؤلفه ملیت و هویت ملی می‌شناسد. او به بررسی خدمات متقابل اسلام و ایران به همدیگر پرداخته است. وی خدمات اسلام به ایران را شکوفایی نبوغ ایرانی، از بین رفتن خرافات دینی و قرار دادن ایرانی در اوج اختراعات جامعه اسلامی دانسته است (مطهری، ۱۳۶۲: ۳۶۳). او در نهایت عنصر اصلی هویت ایرانی را در گرایش به اسلام و تعالیم اسلامی می‌داند (حاجیانی، ۱۳۸۷: ۹۷).

تاریخ ایران با فتح این کشور توسط اعراب مسلمان به دو نیمه تقسیم شد: پیش از اسلام و پس از اسلام؛ زیرا ورود اسلام دگرگونی‌های ژرفی در ساختارهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران به بار آورد و به محض آنکه اسلام مستقر شد، مهر و نشان خود را عمیق‌تر و پایدارتر از هر اندیشه دیگری که مهاجمان بیگانه قبلی با خود به ایران آورده بودند (یونانیان) بر تاریخ فلات ایران نقش کرد. فتوحات پیشین همواره الگوهایی را دنبال کرده بود، بدین گونه که دودمانی فاسد و رو به تباهی به دست نیروی کوچک

با انضباطی که تحت فرماندهی سلسله فاتحان بود، تحقیر می‌شد. به‌استثنای سلوکیه که مشعل‌داران فرهنگ یونانی بودند، این فاتحان اغلب به گونه اجتناب‌ناپذیری تحت تأثیر فرهنگ ایرانی قرار گرفتند و بخش عمده‌ای از این فرهنگ را جذب کردند. در نتیجه، تغییرات بنیادی چندانی در زندگی اکثریت ایرانی‌ها به وجود نمی‌آمد. ولی مسلمانان خلاف این را ثابت کردند. قبول اسلام به معنای قبول شیوه زندگی تازه‌ای بود که بر اساس منش فرهنگی خاص شکل گرفته بود. ایرانیان به سهولت تغییر مذهب دادند، بخشی به این دلیل که اسلام در درون خود شامل عناصری از اعتقادات پیش از اسلام ایران بوده؛ وحدانیت، ترس از شر، وجود فرشتگان، اعتقاد به‌روز داوری و بخشش به دلیل وعده اسلامی عدالت. از این‌رو، در گذر تدریجی ایرانیان از دین زرتشت به دین اسلام، جوهر و منش مذهبی هویت ایرانی، دست‌نخورده باقی ماند و مذهب در مرکزیت وجود باقی ماند؛ به‌نحوی که الله جانشین اهورامزدا و محمد (ص) جانشین زرتشت شد تا در دنیایی آکنده از ظلم و بی‌عدالتی و شر، نبرد را برای رسیدن به خوبی و مهربانی هدایت کند. علاوه بر این در نتیجه چیرگی اعراب بر تمدن بزرگ ساسانی، تحولات بزرگی در ساختارهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نیز صورت گرفت. نخست آنکه جامعه بسته ساسانی و نظام طبقاتی متحجر آن را به‌شدت تکان داد. دیگر اینکه، خط و زبان و اندیشه را از قیدوبند طبقه حاکم و موبدان زرتشتی رها کرد و سوم آنکه ایرانیان را به چالشی عظیم خواند و آنان را در تنگنا قرارداد تا استعدادهای نهفته خود را شکوفا کنند و پروبال دهند و به گفته ابن خلدون، بزرگ‌ترین سهم را در خلق فرهنگ و تمدن بزرگ اسلامی به دست آورند (اشرف، ۱۳۸۱: ۱۶).

انتقال حکومت از بنی امیه به عباسیان چیزی بیش از تغییر یک سلسله حکومتی بود. با پیروزی عباسیان، خلیفه و امپراتوری از لحاظ سیاسی و جغرافیایی تغییر کرد و پایتخت از دمشق به بغداد منتقل شد. در نتیجه، فاصله میان مکه و پایتخت اسلام نه‌تنها از لحاظ مسافت بلکه از لحاظ فرهنگی نیز افزایش یافت؛ زیرا خلیفه جدید بیشتر با ایرانیان هم‌جهت بود تا اعراب. اشرافیت عربی مدینه و مکه که از ابتدای حکومت اسلامی در رأس حکومت بودند، رفته‌رفته تضعیف شدند و اعراب به‌مثابه گروهی با هویت جداگانه در جغرافیای امپراتوری اسلامی تحلیل رفتند و آنچه از اعراب در اسلام باقی ماند، زبانشان بود (مکی، ۱۳۸۰: ۶۶). رشد شهرها رونق تجارت و توسعه بازارها، سبب برآمدن اهل‌قلم و صاحبان فکر و اندیشه، برخورد عقاید و آراء، تساهل فکری و شکوفایی علم و هنر و ادب و فلسفه و تاریخ‌نگاری در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم هجری شد. یکی از عناصر اصلی این رشد فرهنگی، تحول و تکامل زبان فارسی دری بود که از زبان محاوره فراتر رفت. اشاعه خط جدید نیز به گسترش زبان و سواد مدد رساند. زبان فارسی دری، زبان علمی و ادبی و دیوانی شد و با خلق آثار ارزنده فراوان، مهم‌ترین عنصر هویت جامعه ایرانی شد (اشرف، ۱۳۸۱: ۱۸). پایتخت عباسیان در بغداد بیشتر خصوصیت ایرانی گرفت تا عربی. دیوارهای شهر دایره‌ای را شکل می‌دادند که شبیه دیوارهای شهر کهن ساسانی فیروزآباد بود. کاخ خلیفه که شیوه معماری ایران در بنای آن به کار گرفته شده بود، گنبدی داشت که به چهار ایوان در درون کاخ متصل می‌شد، همه‌چیز از لباس‌های خلیفه گرفته تا نگهبانی که به کارش مشغول بود، مهر و نشان ایران ساسانی را داشت حتی مصالح ساخت آن را از خرابه‌های کاخ‌های ساسانی در مدائن آوردند. ملاحظه می‌شود که پایه‌های هویت ایرانی در دوره قبل از اسلام پی‌ریزی شد، اما با سلطه خلافت اموی و عباسی بر ایران، هویت ایرانی با بحران مواجه گردید. ایران استقلال سیاسی خود را به مدت چندین سده از دست می‌دهد. در واقع، تسلط بنی امیه بر جهان اسلام، منجر به احیای فرهنگ جاهلی شد. پس از روی کار آمدن عباسیان، حکومت‌های محلی چون طاهریان، صفاریان، سامانیان و آل‌بویه در کشور استقرار یافتند که همگی مشروعیت سیاسی خود را از عباسیان می‌گرفتند و از قرون یازدهم نیز ترکان غزنوی، سلجوقیان و خوارزمشاهی حکمرانی کردند که اینان نیز زیر فرمان خلفای عباسی بودند. با ورود مغول و تیموریان و انقراض خلافت عباسی و شکست توسط هلاکوخان، وابستگی ایران به مرکز خلافت جهان اسلام از بین رفت. با این‌وجود تا دو قرن بعد از حمله تیموریان نتوانست یک حکومت مستقل و مقتدر در ایران به وجود آید تا اینکه صفویان روی کار آمده و این مهم را محقق ساختند.

از قرن یازدهم یک سلسله تاخت‌وتاز به ایران آغاز شد. ابتدا، ترکان سلجوقی آمدند؛ آنان بیشتر مهاجر بودند تا فاتح و آنچه یافتند پیش‌تر جذب کردند تا نابود کنند در اوایل قرن سیزدهم، قوم مغول از آسیای مرکزی به ایران هجوم آوردند و به کشتار و ویرانی وسیع دست زدند. در اواخر قرن چهاردهم، تیمورلنگ سررسید و ایران را بیشتر به‌سوی انقراض فیزیکی سوق داد. فرهنگ ایران با اندوهی که حاصل هجوم بیگانگان بود به پا خاست. همان‌گونه که پس از هجوم یونانی‌ها و عرب‌ها به پا خاسته بود تا رنسانس

دیگری بر پا کند. فرهنگ ایرانی با تکیه بر مذهب شیعی شکوفا شد و اسلام شیعی و فرهنگ ایرانی دو رکن رکن هویت ایرانیان در قرن شانزدهم شدند.

با انقراض ساسانیان، کشور ایران حدود نه قرن، یعنی تا زمان فراز آمدن سلسله صفویه، از وحدت سیاسی و قومی محروم بود. در دو قرن نخستین ورود اسلام، سرزمین ایران (بعد جغرافیایی هویت) زیر فرمان خلافت بزرگ اسلامی قرار گرفت و والیان و حکام آن از مدینه، کوفه، دمشق و بغداد منصوب می‌شدند. پس از تجزیه خلافت عباسی، یعنی از قرن سوم نیز حکام مستقل محلی سر برآوردند که ربطی به دولت سراسری نداشتند. استقرار دولت‌های بزرگ سلجوقی، ایلخانان مغول، تیموریان و ترکمانان آق قویونلو نیز حاکی از تسلط سیاسی آن طوایف بر سرزمین ایران داشت، نه دال بر تأسیس حکومت فراگیر و وحدت سرزمین ایران، باین‌همه، در این دوران فترت سیاسی و یکسره دگرگون کرد و همه آثار مادی و فرهنگی چون کتابخانه‌ها، دارالتعلیم‌ها، شهرها و سدها را ویران کرد و به نابودی نفوس به‌ویژه صنعت‌گران، اندیشمندان، ادیبان و صاحبان خرد و پیشه منتهی شد. در اینجا بود که هویت ایرانی بار دیگر با چالشی سخت‌تر و مهلک‌تر مواجه شد، اما این وضع تداوم نداشت و پادشاهان مغول راه و رسم خود را تغییر دادند. تساهل و سازگاری مغولان سبب شد مذاهب مسیحی و یهودی و بعضی از فرق اسلامی که گرفتار محدودیت‌هایی بودند، آزادی عمل بیشتری پیدا کنند. به‌ویژه تشیع که با فضای بازتری روبرو شده بود، رشد و توسعه چشمگیر یافت. پیدایش حکومت‌های محلی شیعی مانند سربرداری در سبزواری، سادات مرعشی در طبرستان، سادات آل کیا در گیلان، سادات مشعشه. در خوزستان و دیگر نقاط ایران مبین این واقعیت است (اشرف، ۱۳۸۱).

دوره سوم: هویت ایرانی - شیعی

در سده نهم هجری (پانزدهم میلادی) جنبش صفوی به‌صورت یک قدرت سیاسی نیرومند ظهور کرد. صفویان با اعلام وفاداری به مذهب تشیع، اولین دولت متمرکز و فراگیر ملی را پس از گذشت نهصد سال تأسیس کردند. آن‌ها با به رسمیت شناختن مذهب تشیع و گسترش آن در کل کشور، توانستند پس از چند قرن گسستگی سیاسی، وحدت و هویت سیاسی ملی به ایران ببخشند. استاد شهید مرتضی مطهری در کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران می‌نویسد: «جنبش‌های ایرانی که از ابتدا با نهضت شعوبیه آغاز شد، حرکتی علیه عرب‌گرایی دولت‌های خلافت بود که به‌شدت ایرانیان را تحقیر و حتی تکفیر می‌کردند. خراسانیان که آغازگر چنین نهضتی بودند، ابتدا در کسوت نظامیان علیه امویان برخاستند و سپس بانفوذ در دستگاه عباسی، زمینه استقلال ایرانیان را فراهم ساختند» (مطهری، ۱۳۶۲).

صفویان، شیعه را مذهب رسمی ایران اعلام کردند، دلایل این امر چندگانه بود. شیعه هم ایرانی را مستحکم می‌کرد و همه عناصری از مذهب قبل از اسلام ایرانیان را در خود داشت. هنگامی که شاه اسماعیل، تشیع اثنی عشری را به دین رسمی دولت جدید صفوی اعلام کرد، به‌روشنی ایران را از امپراتوری سنی مذهب عثمانی متمایز ساخت؛ امپراتوری که قدرت اصلی در دنیای اسلام در قرن شانزدهم محسوب می‌شد. ایرانیان مذهب تشیع را به‌مثابه بخش مکمل هویت ایرانی پذیرفتند، شهادت امام علی (ع) و امام حسین (ع) برای ایرانیان معنای خاصی دارد. ایرانیان در اعماق ذهن و روان، خود را چون شهدای شیعه می‌دیدند، همچنین برای ایرانیان، امامان شیعه مظهر ملی، چند چیز بر جای ماند که عامل تداوم هویت ایرانی شد. از آن جمله اقوام ایرانی به‌عنوان عجم در برابر عرب و تاجیک در برابر ترک شناسایی شدند و این امر باعث تمایز ایرانیان از سایر مسلمانان گردید و هویت خاص ایرانیان معین شد. از همه مهم‌تر، شکوفایی زبان فارسی که عامل و پاسدار فرهنگ و هویت ایرانی بود، پایدار ماند و به تداوم هویت ایرانی مدد رساند. در این مقطع، باینکه مفهوم ایران و احساس ایرانی بودن پابرجا ماند ولی مفهوم سیاسی ایران در معنای سرزمین یکپارچه، حکومت واحد و مستقل از بین رفته بود تا در دوره صفویه دوباره احیا شد.

تشیع به‌گونه‌ای مؤثر به ایران هویت سیاسی و ارضی بخشید؛ به‌گونه‌ای که ایرانیان از زمان غلبه اعراب در جستجویش بودند. در مذهب شیعه، ساکنان ایران می‌توانستند هم مسلمان باشند و هم هویت ایرانی خود را حفظ کنند. مذهب تشیع همچنین به ایرانیان، ساختاری مذهبی اعطا کرد که بر اساس آن، می‌توانستند غریزه صیانت از خود و بیان خود را استوار بسازند. در قرن شانزدهم، ایرانیان شیعه‌مذهب شاهد ظهور تقریباً هم‌زمان دو امپراتوری مقتدر سنی مذهب بودند. عثمانیان ترکیه در غرب و تیموریان هند در شرق (مکی، ۱۳۸۰: ۶۹). علاوه بر این‌ها، دولت سنی مذهب ازبکان آسیای مرکزی نیز به تهدیدات خود علیه ایران ادامه می‌دادند؛ بنابراین، در دوره صفوی با تأکید بر عناصر فرهنگ ایرانی و مذهب تشیع به‌عنوان دو رکن رکن هویت ایرانیان، موجب تداوم

فرهنگ ایرانیان قبل از اسلام و فرهنگ مذهبی دوران ایران اسلامی گردید و موجب شد روح ایرانی تداوم داشته و با این دو عنصر یعنی «ایرانی بودن» و «مذهب تشیع» با همسایگان متمایز گردند و بر مبنای آن عناصر انسجام و همبستگی خود را حفظ کند. تأسیس دولت صفویه هرچند از دید ایرانیان، تأسیس یک دولت مستقل ایرانی و احیای هویت ایرانی بود، ولی از دید جهان اسلام به معنای پاره‌پاره شدن جهان اسلام در شکل واحدهای سیاسی کوچک‌تری بود که پیشینه آن به‌عنوان یک الگو در جامعه مسیحیت وجود داشت. این تکه‌تکه شدن در قرون بعدی مبنای پذیرش ناسیونالیسم شد که به‌عنوان پایه نظام دولت‌های جدید به شمار می‌رود. لذا ایران نخستین واحد سیاسی بود که با توجیه موجودیت جداگانه‌اش بر پایه اختلاف مذهبی، از وحدت اسلامی کناره گرفت. تا سده شانزدهم، شیعیان و سنیان در سراسر جهان اسلام با هم مخلوط بودند و فقط از زمان صفویه بود که از لحاظ جغرافیایی جدا شدند. این جدایی، ایران را به‌مثابه دولت سرزمینی با آیین تشیع به‌عنوان مذهب «ملی» پدیدار کرد. در این فرایند، نه‌تنها رقابت میان دولت‌های سنی و شیعه ایران را از جامعه جهانی اسلام جدا کرد، بلکه آن را واداشت تا در جستجوی حمایت قدرت‌های اروپایی باشد و با آن‌ها پیوند یابد.

پیوند ایران در دوره صفویه با دولت‌های اروپا و ارتباط ایرانیان با اروپاییان از این دوره به بعد، ایرانیان را به‌سوی افکار جدید اروپایی و تشکیل یک دولت ملی بر پایه افکار ناسیونالیستی و اروپایی سوق داد؛ تحولی که در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم شکل گرفت و استمرار یافت. در کنار این گرایش، تمایل به گسترش شیعه نیز که بر پایه احساسات مبتنی بر یک هویت بومی مستقل به وجود آمده بود، حفظ شد و تا قرن بیستم در هویت بومی ایرانیان عنصر شیعی حتی مهم‌تر از عنصر ایرانی بود. لذا از سال ۱۵۰۱ میلادی تا قرن حاضر، ایرانی‌گرایی و شیعه‌گرایی در نظر بسیاری از مردم ایران، بخشی از یک جریان واحد محسوب می‌شوند.

دوره چهارم: ایران دوره گذار (بحران هویتی و تجددخواهی و مدرنیته اروپایی)

دوره قاجاریه از لحاظ ساختاری دوره گذار در تاریخ ایران محسوب می‌گردد، گذار از دوره سنتی به مدرنیته که در تمامی ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، آموزشی و غیره جامعه ایران را با تغییرات و تحول عمیق مواجه نمود. علاوه بر این دوره قاجار دوره چالش هویتی برای جامعه ایران نیز هست، وجود مجموعه‌ای از هویت‌های پراکنده در جامعه‌ی ایرانی آن زمان چون هویت محلی، منطقه‌ای، ایلی، تباری، دینی، مذهبی، فرقه‌ای، زبانی و نژادی و مقوله استعمار خارجی در کنار این عوامل داخلی تهدیدی برای هویت ملی و جمعی ایرانیان بود (کبیری، ۱۳۸۴: ۱۱).

همگام با آشنایی جامعه ایران با تفکر نوین اروپایی، اندیشه مدرن اروپایی مانند ملی‌گرایی مدرن اروپایی نیز در سده نوزدهم میلادی با اتکا به نمادهای هویت فرهنگی و تاریخی غنی موجود در کشور ایران، از سوی اولین متجددین ایرانی مورد پذیرش قرار گرفت و به یک جریان اثرگذار در بین دیگر جریان‌های فرهنگی و سیاسی در حیات اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی این دوران مبدل گردید و اندیشه ملی‌گرایی در دو عرصه سیاست و فکر، در بین برخی روشنفکران و سیاستمداران ایرانی متجلی شد و تداوم یافت. در قلمرو سیاست تلاش‌های کسانی مانند: عباس میرزا، قائم‌مقام فراهانی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر به‌عنوان اولین نمایندگان استقلال ملی و مقاومت علیه استعمار بیگانگان با نام جریان اولیه ملی‌گرایی ایرانی، می‌باشند (بیل، ۱۳۶۸: ۳۸). در عرصه فکری و فرهنگی نیز پیشروان اصلی ملی‌گرایی کسانی مانند: میرزا حسن‌خان شیرازی و میرزا صالح شیرازی و برخی روشنفکران از قبیل میرزا فتحعلی آخوندزاده، جلال‌الدین میرزا قاجار، میرزا آقاخان کرمانی، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، میرزا عبدالرحیم طالبوف، میرزا ملکم‌خان، میرزا عسگرخان افشار رومی، فرخ‌خان امین‌الدوله و دیگران در اشاعه‌ی این اندیشه و به دنبال طرح توسعه فرهنگ و اندیشه‌های اروپایی و مدرن‌سازی با رویکرد سکولار در ایران برآمدند (بیل، ۱۳۶۸: ۳۸).

از سوی دیگر در این دوران میزان رخدادهای بزرگ نظامی و سیاسی چون شکست‌های ایران از روس و پیامدهای سیاسی-اقتصادی زبان‌بار آن و جستجوی علل پیروزی سریع سپاهیان روس و شکست‌های ایرانیان چشم‌اندازی کاملاً بدیع از جهانی نو، در برابر برخی دولتمردان و روشنفکران ایرانی قرارداد که این آشنایی با واقعیت‌های دنیای جدید، ایرانیان را به بیداری ملی سوق داد. آنان در جامعه‌ی ایرانی مسائلی نظیر استبداد، سلطه استعمار، ارتجاع، عقب‌ماندگی تاریخی و اجتماعی جامعه‌ی ایران را می‌دیدند که باید به رفع آن اقدام نمود، تفکر ملی‌گرایی سلاح مهمی در نظر آنان، برای فائق آمدن بر این مشکلات و معضلات بود. بدین ترتیب ملی‌گرایی به مهم‌ترین عنصر شکل‌دهنده گفتمان تجدد در ایران مبدل شد و اولین متجددان ایرانی به‌نوعی اولین ملی‌گراها نیز بودند. (کاتم، ۱۳۷۸: ۳۵) به اعتقاد این ملی‌گرایان اولیه، ایران زمانی می‌توانست به یک کشور متجدد و توسعه‌یافته مبدل گردد

که حاکمیت ملی و یک حکومت مبتنی بر قانون، زمینه توسعه‌ی اجتماعی و اقتصادی را در این کشور فراهم سازد تا از این راه بتواند در مقابل سیاست‌ها و دست‌درازی‌های استعمارگران آن دوران مقاومت کند.

نهضت مشروطه مظهر هویت خواهی ملی، تحت تأثیر ورود اندیشه‌های جدید غربی و رشد ملی‌گرایی با چالش‌ها و بحران‌های مهمی روبه‌رو شد. همان‌گونه که ذکر شد اولین برخوردهای ایرانیان به لحاظ تاریخی با غرب در زمینه روابط اقتصادی و سپس در مناسبات نظامی، به‌ویژه در تقویت نیروهای نظامی و تسلیحاتی بوده است. پیشینه روابط اقتصادی و تجاری به دوره صفویه می‌رسد. در آن دوره، تعاملات بیشتر تجاری و اقتصادی بوده تا فکری و فرهنگی؛ چنانکه ساختار سنتی ایران در آن دوره در معرض تردید و تغییر قرار نگرفته است. ولی از نیمه دوم دوره قاجار اصلاحاتی آغاز شد که به سبک اروپایی بود و در درجه نخست جنبه آموزشی داشت. امیرکبیر و سپس دوره میرزاحسین خان سپهسالار هر دو، طالب آن بودند تا ایران با مظاهر تمدن اروپایی آشنا شود و بتواند مشکلات تاریخی خود را با نوسازی از میان بردارد؛ اما امیرکبیر نگرش ضداستعماری داشت و طبعاً دریافته بود که تسلط غرب نیروهای سیاسی و ملی کشور را از بین برده و سرنوشتی مانند هند آن زمان را برای ایران رقم خواهد زد. درحالی‌که میرزا حسین‌خان که در دولت عثمانی با اصلاحات به سبک غرب آشنا شده بود، بر این باور بود که آمدن غربی‌ها و حتی دادن امتیازات به غرب، عاملی برای اصلاحات خواهد بود. واقعیت این است که طی شصت سال از دوران امیرکبیر تا انقلاب مشروطه، نوعی شقاق فرهنگی در داخل ایران پدید آمد. نسلی به وجود آمد که باعلاقه به «تو» گذشته را کهنه پنداشته و آن را موردانقاد و تردید قرار می‌داد. طی این شصت سال، آموزش‌های نوین در مدارس فرانسوی و یا آنچه که از هر طریق از فرهنگ جدید به مشام ایرانی می‌خورد، به‌غیراز فوایدی که داشت، نوعی بریدن و جدا شدن از گذشته را توصیه می‌کرد. این تأثیر روانی - فرهنگی آموزش‌های نوین در ویران کردن بنیادهای کهن بود (مکی، ۱۳۸۰: ۱۲۹).

در مجموع، در دوران قاجاریه در خصوص برخورد با فرهنگ و تمدن وضعیت غرب دیدگاه‌های متفاوتی به وجود آمد که همین تنوع دیدگاه‌ها موجب شد بحران هویت در ایران به وجود آید و بالاخره جنبش مشروطه نیز به‌عنوان یک جنبش هویت خواهی به‌عنوان نماینده یکی از این دیدگاه‌ها مطرح شد. بدین گونه، از همان ابتدا گروهی در برابر فرهنگ و تمدن وضعیت غرب احساس نگرانی کرده و فرهنگ خودی را در برابر آن ناتوان دیدند و بر آن شدند تا هویت خود را به‌صورت اصیل و دست‌نخورده حفظ کنند. البته پاره‌های راه تفریط پیش گرفتند و به درون خود خزیدند و از هر چیز جدید و تازه به نام بدعت و تشبه به کفار، اجتناب ورزیدند. در این میان، واکنش متفکران در برابر فرهنگ و تمدن جدید یکسان نبود. برخی، ظواهر فرهنگ غرب را پذیرفته و در مقابل پدیده‌های جدید حالت انفعال داشتند. این گروه، راه نجات را در تبری از فرهنگ و هویت گذشته ایرانی می‌دانستند. میرزا ملکم خان نمونه اعلامی این تلقی بود. از روشنفکران دیگر، میرزا فتحعلی آخوندزاده و تقی زاده بودند که توسعه اجتماعی ایرانیان را مستلزم آن می‌دانستند که هویت و موارث فرهنگی و ادبی، خط و زبان و سنن خویش را کنار بگذاریم و دست به تقلید و اقتباس از غربیان بزنیم (هرمیداس باوند و همکاران، ۱۳۷۹).

به نظر می‌رسد که پیدایش تلقی‌های مختلف درباره هویت، سنت و تجدد از آنجا ناشی می‌شود که هنگام مواجهه با غیر، ما به‌ناچار با نگاه دیگری با دنیا آشنا شدیم که از این نگاه بسیاری از مؤلفه‌های سنت و فرهنگ ما تنگناهایی پیدا می‌کرد که تا پیش از آن به این صورت مطرح نبود. در برابر این نگرش، دیدگاه دیگری وجود داشت که به تعامل دو فرهنگ اعتقاد داشت و بر آن بود تا دلایل عقب‌ماندگی را دریابد. این تلقی بر شناخت عوامل برهم زننده سنت و عوامل موجد بحران هویت تأکید داشت و برای احسای هویت ملی بر سنت‌ها تأکید می‌کرد. نمونه بارز این تلقی سیدجمال الدین اسدآبادی بود. این دیدگاه، نوعی خودآگاهی بود که به تداوم سنت و فرهنگ و هویت ملی کمک می‌کرد. در مقابل این دو دیدگاه، دیدگاه دیگری هم وجود داشت که به فرایند مدرن شدن به‌طور مثبت می‌نگریست و آن را مرحله‌ای از کمال و تکامل تلقی می‌کرد. این دیدگاه، هویت ملی را دارای عناصر سه‌گانه «مذهبی» «ملی و باستانی» و «غربی» می‌دانست.

مشروطه، یک جریان هویت خواهی نوین متناسب با مقتضیات دنیای جدید بود. جریانی که می‌خواست با الهام از گذشته، هویت جدیدی بنا کند که بتواند پاسخگوی نیازها و چالش‌های وقت باشد. این نهضت به‌نوبه خود، موفق شد نقطه عطفی ایجاد کند و در دوره رضاشاه هم این تفکر تداوم داشته باشد؛ به‌طوری‌که خود رضاخان و اطرافیانش تداوم همین جریان و محصول این جریان از مشروطه بودند. البته اگر مشروطه را عبارت از دموکراسی، آزادی و مجلس بدانیم، رضاخان ربطی به آن ندارد. اگر هدف جنبش

مشروطه را تجدد و نوگرایی بدانیم و آن را به‌عنوان جنبشی بدانیم که قصد عوض کردن صورت ایران را دارد، در آن صورت باید بگوییم رضاخان محصول این تعریف از مشروطه و مدد دهنده همان راه است. رضاخان یک نوگرایی به تمام معناست و افرادی که اطرافش بودند از فرزندان مشروطه‌اند (هرمیداس باوند و همکاران، ۱۳۷۹).

بالاخره در دوره مشروطه دو اتفاق افتاد که به‌نوعی زمینه را برای انحلال بیشتر هویت پیشین فراهم کرد و به‌نوعی ایران و ایرانیان را با بحران هویت مواجه ساخت. تا آنجایی که به گذشته تاریخی ما بازمی‌گردد، باید دانست که سلطنت نوعی مشروعیت عرفی داشت؛ یعنی از پیش از اسلام و بعدها در دوره اسلامی این اصل مطرح بود که سلطان مانند نخ تسبیح عامل انسجام و هماهنگی ملت است. این مشروعیت عرفی نقش مهمی در ایجاد یکپارچگی داشت. در مشروطه، اولین اتفاقی که افتاد، آن بود که سلطنت فاقد مشروعیت عرفی شد و سلطان اعتباری را که در میان مردم داشت، از دست داد. البته مقصر اصلی خود قاجارها بودند؛ اما آنچه اتفاق افتاد و موجب تضعیف شد، عملکرد بد سلاطین قاجار نبود، بلکه ورود یک اندیشه سیاسی نوین بود که در آن، سلطنت به‌عنوان یکپارچه کننده جایی نداشت. دومین رخداد در دوران مشروطه، تنزل دین از جایگاه متعالی خود بود (هرچند بعدها دوباره قوت گرفت). با این حال و با وجودی که بنای انکار دین دست کم در بیشتر اقشار طرفدار مشروطه نبود، اما آن نقش اساسی که در جامعه صفوی و قاجاری داشت، در این دوره نمی‌توانست داشته باشد. در عوض، عناصر فکری جدید آمده بود و دین می‌بایست به‌صورت امری فردی درمی‌آمد بنابراین در دوره مشروطه، دو عنصر از عناصر هویت ایرانی با ورود مدرنیته غربی به مقدار زیاد مخدوش شدند. سلطنت که از اساس، اسلامی نبود، اما در این مقطع تاریخی مشروعیت عرفی داشت و وسیله و ابزار انسجام و وحدت ملی بود و پس از آن، دین که تعریف جدیدی یافت و دیگر نباید مدعی رسوخ و نفوذ در کل جامعه می‌شد. حاصل تزلزل این دو عنصر بحران هویت ایرانی بود. بحرانی که سبب آشفتگی جامعه ایران را طی بیست سال بعد از مشروطه فراهم کرد؛ بنابراین در این دوره بحرانی، هویت ایرانیان متشکل از عناصری پراکنده از قبیل دین، نظام پادشاهی و مدرنیته یا به‌عبارت‌دیگر ایرانیت، اسلامیت و مدرنیته غربی بود.

دوره پنجم: ایران - معاصر (ایرانیّت، اسلامیت، جهانی‌شدن)

مقوله هویت ملی در دوره معاصر با درک رؤیایی‌های ساختارهای سنتی جامعه ایران با مدرنیته اروپایی تا حدی دچار سردرگمی است و به نظر می‌رسد به‌طور واضح و مبرهن نمی‌توان به یک جمع‌بندی کلی و نهایی در بیان منابع و مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی دوره معاصر دست یافت.

استاد مرتضی مطهری، به‌عنوان یکی از اندیشمندان و روشنفکران معاصر، با طرح مسئله هویت ملی و تأثیرگذاری آن به بررسی جنبه‌های مختلف در آثار متعدد خود پرداخته است. وی بحران موجود در هویت ملی معاصر ایرانیان را در ربط اسلامیت، ایرانیت و تجدد غربی برشمرده به دنبال آن بود که تأثیر متقابل و اهمیت هر یک از این عناصر و مؤلفه‌ها را بیان نماید. کتاب «خدمات متقابل اسلام و ایران»، نشان‌دهنده‌ی دغدغه‌های بزرگ مطهری به مقوله‌ی هویت ملی ایرانی در عصر حاضر است.

دوره پهلوی به‌ویژه به قدرت رسیدن رضاخان را باید محصول جریان خاصی در مشروطه دانست که با اتخاذ سیاست تجددخواهی، شروع به تغییر نهادهای ملی و بومی کرده و سیاست نوگرایی غربی را دنبال می‌کرد. رضاخان که با چکمه‌های نظامی وارد سیاست ایران شده بود، با همان چکمه‌های نظامی بر روی فرهنگ و باورهای سنتی مردم ایران پا گذاشت و با پشتوانه تفکرات تجددخواهانه از یک سو و از سوی دیگر تفکرات باستان‌گرایانه سعی وافری در زدودن مظاهر سنتی و بعضاً مذهبی جامعه ایرانی نمود. در این دوران، دین دیگر اسباب انسجام ملی نبود و مظاهر تشیع نیز که در روضه خانی و جشن‌های مذهبی ظاهر می‌شود، قادر به بروز و ظهور نبود. رضاخان تلاش داشت تا از نظر فرهنگی، مبانی جدیدی را برای انسجام ملی فراهم کند. از دهه‌ها سال قبل از آن حرکتی را آخوندزاده آغاز کرده بود و آن، زنده کردن ایران باستان بود. نوعی ملی‌گرایی که قصد داشت ایران پیش از اسلام را که دیگر چیزی از آن باقی نمانده بود، دوباره احیاء کند (سید امامی، ۱۳۷۹). رضاشاه با برنامه‌های اصلاحات چندجانبه خود، بر آن شد با پیوند دادن ایران مدرن به تصویر باشکوه ایران باستان دین را از صحنه سیاست و بعضاً اجتماع بزدايد. برای این منظور، وی ملیت پراهمیت را بار دیگر به روزهای عصر شاهان هخامنشی - کوروش، داریوش و خشایار و به عصر ساسانیان ارتباط داد. رضاشاه برای احیای ایران باستان، این عقیده را تقویت کرد که مردم ایران با ورود اسلام و مردم اعراب تحقیر شده‌اند و باید به شکوه گذشته

پرافتخار خود بازگردند این رویکردها به گونه‌ای بود که گویی سیزده قرن اسلام و هویتی که شیعه به آن شکل داده بود، نادیده انگاشته می‌شد که در نهایت همین مسئله باعث تعارض بدنه توده جامعه ایرانی با طبقه حاکم و بعضاً روشنفکری ایرانی شد. در این دوره با پیش گرفتن این استراتژی معماری بسیاری از ساختمان‌های جدید در تهران و سایر شهرستان‌ها با الهام از تخت جمشید و شوش، از طرح و تزئینات هخامنشی تبعیت می‌کردند. به عنوان نمونه، می‌توان در تهران قرارگاه پلیس و بانک مرکزی تهران که سبک معماری تخت جمشید را باز می‌آفریدند، ذکر کرد. زبان فارسی نیز در اثر نظم جدید دوران رضاشاه تغییراتی کرد. در این مقطع، زبان فارسی فرایند پالایش را از سر گذراند که برحسب آن، واژه‌های فارسی باستان جایگزین لغات عربی گردید و در تقویم جدید که جایگزین تقویم اسلامی شده بود و شکل امروزی شده تقویم باستانی زرتشتی بود، نام‌ها از عربی به فارسی تغییر یافت. نام شهرها از عربی به فارسی برگردانده شد (محمدرضا شاه به خرمشهر و سلطان‌آباد به اراک) (مکی، ۱۳۸۰: ۱۸۱). هنگامی که مردم مجبور شدند برای سهولت امور اداری نام خانوادگی داشته باشند، رضاخان نشان داد که نام‌های ایرانی بر نام‌های عربی یا اسلامی ترجیح داده می‌شود و بسیاری از خانواده‌ها مجبور شدند که نام و نام خانوادگی خالص ایرانی برای خانواده‌شان انتخاب کنند. برای مثال کوروش، فرهاد، بیژن به جای نام‌هایی با مضامین عربی یا اسلامی انتخاب شدند. بالاخره در تداوم اصلاحات، در سال ۱۹۳۵ میلادی رضاشاه، نام کشور را از پارس به ایران تغییر داد، چراکه در روزگار پرشکوه کوروش و داریوش، سرزمین مادری، ایران خوانده می‌شد و از این رو در دوران جدید ایران، رضاخان به همین نام خوانده شد.

دست‌آخر اینکه رضاخان برای کمرنگ کردن نفوذ شیعه در میان ایرانی‌ها، به حذف علمای روحانی شیعی از ساختاری سیاسی و اجتماعی برخاست و با تغییراتی که در نظام قضایی و تعلیم و تربیت ایجاد کرد، قدرت روحانیت شیعی را کاهش داد. همچنین مراسم مذهبی را ممنوع اعلام کرد و در سال ۱۹۲۸ میلادی عبا و عمامه را به کسانی منحصر کرد که در حقوق، دارای دانش قابل ملاحظه باشند. وی معتقد بود، قضاوت را باید کسانی انجام دهند که در دانشکده حقوق دانشگاه تهران در رشته حقوق درس خوانده باشند. بدین طریق، حق روحانیون در تفسیر قانون برحسب مفاهیم قرآن و سنت اسلامی از میان رفت. رضاشاه در عین حال که نظام‌های قضایی و آموزشی را از بیخ و بن عوض می‌کرد، با اصلاحات در دادگاه‌ها، مدارس دینی و اوقاف و فرستادن روحانیون به خدمت دوساله نظام وظیفه در ارتش روحانیت را از صحنه اجتماع و سیاست ایران کنار زد. رضاخان حتی به موجب قانون متحدالشکل کردن لباس که در دسامبر ۱۹۲۸ تصویب شد، همه را به استثنای روحانیون شیعه موظف کرد، لباس غربی بپوشند (نورائی و احمدوند، ۱۳۹۰: ۵۰-۵۵).

بنابراین رضاخان با این اقدامات و با اصلاحات، بدون توجه به اینکه مذهب شیعه تا چه اندازه در منش ملی ایرانیان عمق دارد و تا چه حد شیعه در هویت ملی ایرانیان نقش ایفا می‌کند، با پیوند زدن ایران مدرن به ایران باستان در تلاش بود تا دین را از مبانی ملی هویت ایرانی حذف کند ولیکن اسلام و به‌ویژه مذهب تشیع کماکان وجه دیگر هویت ایرانی را رقم می‌زد. در دوره پهلوی دوم نیز هدف‌ها و تلاش‌ها در جهت تعمیق همان ارزش‌های فرهنگی دوره رضاخان بود، لیکن این بار با روش آرام تر و فکری تر دنبال می‌شد. سیاست رضاخان، ایجاد جامعه‌ای مدرن با توسل به زور بود ولی این سیاست نتوانست هویت فرهنگی جامعه را سامان بخشد، بلکه نوعی بحران هویت پدید آورد و اختلافات را تشدید کرد. محمدرضا شاه نیز با اصلاحاتی از جمله انقلاب سفید که شامل اصلاحات اجتماعی و اقتصادی می‌شد که بدون در نظر گرفتن ساخت جامعه بومی ایرانی در سطح دست به تغییراتی زد که در نهایت در تضاد با سنت‌ها و علایق جامعه ایران همخوان نبود وی نیز با تأکید افراطی بر جنبه ایرانی هویت ملی و سرکوب و پس زدن مذهب، زمینه‌های فرهنگی انقلاب ایران را که به حکومت وی و نهاد ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی ایران خاتمه داد، فراهم کرد.

محمدرضا شاه از سویی، به گونه‌ای پیگیر تصویر ایران باستان را برای خلق آنچه «تمدن بزرگ» می‌خواند تبلیغ می‌کرد. او که قصد داشت به هویت ایران جدا از اسلام شیعی شکل بدهد، لذا آمیزه‌ای از اساطیر و تاریخ ایران باستان را به خورد جامعه‌ای می‌داد که دارای گذشته اسلامی و حال بود. رادیو تهران هرروز با اشعاری از فردوسی شروع به پخش برنامه می‌کرد و کتاب‌های درسی دبستان، محمدرضا شاه را جانشین شاهان ایران باستان می‌خواند که وفاداری بی‌چون و چرای از رعایا می‌طلبیدند. ایرانی‌ها بار دیگر مثل دوره رضاشاه از لحاظ سیاسی مصلحت دیدند که فرزندان‌شان را به نام‌هایی که به زمان مادها و پارس‌ها می‌رسید (داریوش، کوروش، جمشید، شاپور و خسرو) بنامند (مکی، ۱۳۸۰: ۲۲۱).

همان‌طور که در طول این نوشتار دیده شد، ایرانی‌ها که قرن‌ها به میراث فرهنگی خود که از ایران باستان یعنی پیش از اسلام سرچشمه می‌گرفت ارج می‌گذاشتند و برای هویت مذهبی‌شان نیز احترام قائل بودند. این رسم در زمان صفویان به اوج خود رسید. محمدرضا شاه در اوج اقدامات خود در راستای هویت‌سازی در پاییز ۱۹۷۱، همگان را به تخت جمشید فراخواند تا خود را وارث کوروش در دو هزار و پانصدمین سالگرد بنیان‌گذاری سلسله هخامنشی بنامند. برای محمدرضا شاه این جشن‌ها از طرفی نماد ملی‌گرایی بود و از سوی دیگر، ایجاد هویت شخصی، برای آینده ایران اهمیت بیشتری داشت؛ بنابراین، در دوره پهلوی دوم نیز همان ارزش‌های دوره رضاخان تبلیغ و تعمیق شد. او سعی در تأکید بر ویژگی‌های فرهنگی ایران باستان و تکیه بر بستگی جغرافیایی ایرانیان داشت و واژه ایران برای ایجاد هماهنگی در این هویت، تبلیغ می‌شد. با وصل تخیلی ایران مدرن به ایران باستان، یک گفتمان هویتی بحران‌زا ایجاد گردید. در این دوران، تأکید بر بعد ایرانییت هویت ملی در نام‌گذاری اشخاص، خیابان‌ها، کوچه‌ها، سالروزها، سالگردها، مراسم تقویمی و گرامیداشت‌ها، جشن‌ها و سبک معماری، نقاشی، هنر، موسیقی، سبک پوشش و غیره کاملاً نمایان بود و به‌صورت عمدی سعی در واپس زنی عنصر هویتی اسلام شیعی از مجموعه عناصر هویت ملی ایرانیان شد که در نهایت، مشکلات هویتی خاص خود را به همراه داشت. حاصل این سیاست، نوعی افسارگسیختگی در جامعه ایرانی بود و سبب شد تا تنازع و تعارض در درون جامعه و بین نیروهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران پدید آید. در نهایت، با شعار بازگشت به خویشتن خویش، طوفانی به وجود آمد که انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ شمسی را پدید آورد.

در خصوص گفتمان هویت در انقلاب اسلامی، می‌توان گفت: این گفتمان با ترکیب فرهنگ سنتی، ارزش‌های اسلامی، تنظیم شعائر دینی و توجه به مناسک و مراسم مذهبی و دینی خود را نمایانده است. البته بعد از انقلاب اسلامی، هویت ملی در دوره‌های مختلف نوساناتی بین عناصر مختلف سازنده هویت ایرانی یعنی ایرانییت، اسلامیت و مدرنیته را طی کرده است. کاملاً پیداست که سرآغاز حیات عینی این گفتمان هویتی، ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی بود که اقشار مختلف جامعه درصد اثبات هویت دینی و مذهبی خود برآمدند و شعار بازگشت به خویشتن خویش را سر می‌دادند. آن‌ها با اتکا به احساسات مذهبی و با دست گذاشتن بر روی نمادهای مذهبی، عنصر مذهبی هویت ملی را پررنگ کردند و نمادهای به‌کاررفته در پیروزی انقلاب ۱۳۵۷ بیشتر از نمادهای مذهبی و دینی (کفر و اسلام حق و باطل) بود که از این جهت در تقابل با دوره پهلوی بود که بیشتر بر عنصر ملی و باستانی ایرانیان تأکید می‌شد. این تأکید در نام‌گذاری خیابان‌ها، کوچه‌ها، مشاغل، مدارس، میدان‌ها، افراد، اشخاص، مدارس، دانشگاه‌ها و مکان‌های عمومی و شرکت‌ها و گرامیداشت سالروزها، سالگردها و ... کاملاً مشهود بود، به‌گونه‌ای که تقریباً کلیه نام‌ها به نام‌های مذهبی سوق پیدا کرد. این گرایش به سمت انقلابی‌گری تمایل داشت و در دوران جنگ ایران و عراق به حد اعلای خود رسید. این هویت خواهی در دوره پس از جنگ تا حدودی اندک‌اندک وجه انقلابی‌گری‌اش فروکش کرد و به سمت ارزش‌های جوامع مدرن و آموزه‌های تاریخی و فرهنگی ایران باستان کشیده شد.

این‌گونه بود که گفتمان هویت بر مبنای سنت و مذهب از درون متحول شد. با تغییر فضای حماسه و رزم و جنگ و جهاد و پدید آمدن جوی متفاوت، هویت مذهبی که شمول فراخ‌تری پیدا کرده بود، کمی به رقت گرایید. با این‌حال، یکی از عناصر مهم هویت که سنت و مذهب بود با همان شرکت و ارجمندی باقی ماند و آموزه‌های تشیع به‌عنوان کانون اصلی هویت ایرانی چهره تابان تری یافت. به این ترتیب، در این مرحله، وجه ایرانی بودن و توجه به تاریخ ایران و زبان و ادب فارسی و حوزه فرهنگ و تمدن ایرانی دوباره پا به عرصه حیات نهاد. در واقع، در دوران سازندگی و پس‌از آن گفتمان هویت، دیگر تحت سیطره گروهی باقی نماند، بلکه روشنفکران دینی و نویسندگان نیز در گفتمان هویت وارد شدند و سطح و لایه‌های مختلف هویت را مطرح کردند؛ به‌طوری‌که در سال‌های نخستین انقلاب اسلامی و دهه متعاقب آن، حیات فردی، فکری و اجتماعی، کاملاً بر مبنای هویت دینی و مذهبی شکل گرفته بود و تمام راه‌ها برای حل مسائل در درون فرهنگ دینی چهره می‌نمود و نجات را در نفی فرهنگ گذشته و فرهنگ غربی می‌دانستند. این حرکت، واکنش طبیعی به وضعیتی بود که پیش‌از این تلاش می‌کرد تا فرهنگ شاهنشاهی و باستانی پیش از اسلام را به‌تمامی، معرف هویت ایرانی بداند. تدوین‌کنندگان این گفتمان که نظام سلطنتی دو هزار و پانصدساله را پشتوانه خود می‌دانستند، فکر می‌کردند که مشکلات ایرانیان با بازگشت به فرهنگ ایرانی پیش از اسلام حل می‌شود و معتقد بودند که دین اسلام نیز چون دینی متعلق به اعراب است، پس با فرهنگ ملی همخوانی ندارد.

طبیعی بود که چون عنصر دیانت و اسلامیت در تمام مظاهر زندگی فردی و جمعی ایرانیان و در تمام زوایای ذهن و ضمیر آنان جای دارد، باید از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت به شمار آیند. توجه و تأکید بر سنت‌های دینی و شعائر و مناسک مذهبی، ریشه در روح و روان ایرانیان داشت؛ بنابراین بازگشت به این هویت، امر غیرمنتظره‌ای نبود و به علت اینکه خلاء هویتی در اقدامات دوره پهلوی بیشتر از جنبه مذهبی، احساس می‌شد، بنابراین دولت اسلامی تأکید بیشتری بر مذهب و هویت مذهبی داشت و برای تحکیم و تقویت این هویت بر آموزش زبان عربی در دانشگاه‌ها و مراکز مختلف و آموزش‌های دینی و تنظیم شعائر دینی تلاش بیشتری صورت گرفت.

این چنین بود که در دهه اول انقلاب، بر اساس رویکردی که به هویت ملی وجود داشت، تنها قهرمانانی از تاریخ ایران، چه پیش از اسلام و چه در دوران اسلامی، در جامعه مطرح می‌شدند که هویت مذهبی داشتند و یا آنکه در نهضت‌های مردمی، نماد هویت مذهبی و یا اندیشه‌های دینی بودند. به‌عنوان نمونه، شخصیت‌هایی چون سید حسن مدرس، میرزا کوچک خان، نواب صفوی و شیخ فضل‌اله نوری و نهضت‌ها و گروه‌هایی چون سرداران، نهضت جنگل، نوایان اسلام و گروه‌های معدود دیگر توان معرفی پیدا کردند. واکنش مردم در نام‌گذاری‌ها و روی آوردن به اسامی مذهبی در این دوران نمونه‌ای از این مدعاست؛ بنابراین، ملاحظه می‌شود که پیروزی انقلاب اسلامی در ۱۳۵۷ نیز به‌نوعی واکنش به بحران هویت در دوره محمدرضا شاه بود.

دوره‌هایی که تا به اینجا مطرح شدند، حکایت از رفت‌وآمد از نوع پاندولی است که همواره بین سه مؤلفه هویت ملی یعنی ایرانی، اسلامی و نوگرایی غربی وجود داشته و در هر دوره، یک یا دو تا از این مؤلفه‌ها تکیه‌گاه هویت ملی ایرانیان بوده است. در دوره فعلی، در شرایطی قرار گرفته‌ایم که هویت ملی امان هم از درون و هم از بیرون، هم از پایین و هم از بالا با چالش مواجه شده است. از بیرون با پدیده‌ای به نام جهانی‌شدن مواجه هستیم که ارزش‌های سنتی را با چالش مواجه کرده و گفتمان هویت را در این دوره جابه‌جا نموده است؛ به‌طوری‌که گفتمان‌های هویت‌ساز و هویت‌بان قبلی دیگر در این دوره چاره‌ساز نیستند. در این دوره، هویت‌یابی امری فردی شده و به‌جای اینکه خانواده و دولت مثل دوره‌های قبل کار ویژه هویت‌سازی و هویت‌بانی داشته باشند، این فرد است که باید هویت خود را بسازد. در این دوره به مدد انقلاب تکنولوژیکی و ارتباطی، دوران هویت‌های ناب و خالص به سر آمده است (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۱۷۶). تحت تأثیر این فرایندها، گفتمان هویتی ما در دوره جمهوری اسلامی بیشتر با چالش مواجه شده است؛ چراکه به دنبال هویت ناب و خالص است و سیاست‌گذاران و کارگزاران به‌جای درک وضعیت فرهنگی جهان تأکید بر برنامه‌ریزی بر هویت بانی و هویت‌سازی ناب و خالص دارند. درحالی‌که در چنین جامعه‌ای، با تنوع فرهنگی در این دوره که دوره هویت‌های سیال، پویا و بریکوله است، دیگر تأکید بر هویت ناب و خالص خودبه‌خود چالش‌زا است. اگر درک درستی از فرایند تکوین هویت ملی ایرانی داشته باشیم، درمی‌یابیم که فرهنگ و هویت ایران در طول تاریخ و در جنگ با تاریخ به علت انعطاف‌پذیری و پذیرش فرهنگ‌های بیگانه و مدارا و جذب آن‌ها در درون خود توانسته رشد و شکوفا شود از فرهنگ یونان، اعراب، مغول و غرب گرفته تا امروز؛ بنابراین، خصلت مدارا و انعطاف‌پذیری هویت و فرهنگ ایرانی، هویت ما ایرانیان را از چنان ظرفیت بالقوه‌ای برخوردار ساخته که می‌تواند با منطق جهانی‌شدن نیز سازگاری پیدا کند، چراکه اگر جهانی‌شدن در این دوران تأکید بر فرهنگ‌های هیبریدی دارد، فرهنگ و هویت ایرانی از بدو پیدایش، هیبریدی است. همچنین از دیگر چالش‌های هویتی ایران در فرایند جهانی‌شدن، این است که از طریق یک شبکه ارتباطی جهان‌گستر و یک حوزه عمومی مجازی ناشی از آن، دیگر آن امکاناتی را اخذ کرده است که در دوره‌های قبل تنها دولت‌ها قادر بودند مؤلفه‌هایی از هویت را مورد تأکید قرار دهد. به‌عبارت‌دیگر، در اثر انقلاب تکنولوژیکی و فضایی شدن ارتباطات و هویت‌یابی، کار ویژه انحصاری هویت‌سازی و هویت‌یابی دولت‌ها از دست‌رفته است.

چالش بعدی هویت ملی در این دوره، به بعد قومیتی هویت‌باز می‌گردد و با توجه به اینکه جامعه ایران یک کشور کثیرالقوم است، در اثر جهانی‌شدن فرهنگ و فرهنگی شدن جهان، خاص‌گرایی‌های فرهنگی روزه‌روز رشد کرده و تأکید بر هویت‌های قومی و جنبش‌های هویتی قومی فشار بر جامعه و دولت ایران را افزایش می‌دهد؛ چراکه در اثر جهانی‌شدن، هزینه‌های اعمال قدرت افزایش یافته و مرزها و بستارهای اجتماعی نفوذپذیر شده و هرگونه اعمال نظارت، کنترل و سانسور فرهنگی را پرهزینه و حتی ناممکن کرده است. همچنین جهانی‌شدن، هزینه هرگونه نفی و سرکوب در فرایند بازسازی هویت ملی را به میزان چشمگیری افزایش داده است (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۷۵). اعمال نظارت در رسانه‌های همگانی یکی از مهم‌ترین شگردهای دولت‌های ملی در راستای هویت‌سازی و هویت‌یابی است و همیشه از عناصر مختل‌کننده حس تمایز، تداوم و برتری ملی جلوگیری کرده‌اند. ولی در

اثر جهانی‌شدن، بازسازی بستارهای اجتماعی و فرهنگی سنتی تقریباً ناممکن شده، مرزهای فرهنگی پیش از پیش فروریخته و فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها در فضای فراخ جهانی کنار هم قرار گرفته‌اند.

بنابراین جهانی‌شدن، هم از درون و هم از بیرون، نه فقط تهدیدی برای هویت ملی ایرانی، بلکه تهدیدی برای تمام هویت‌های ملی است. به قول یکی از اندیشمندان در این دوران، جوامع با عزیزترین ارزش‌هایشان به چالش کشیده می‌شوند و چون ما ایرانیان تأکید بیشتری بر هویت ناب و خالص داریم، بنابراین مشکل ما با پدیده جهانی‌شدن بیشتر است که نمود آن به صورت عینی در جامعه کنونی ایران دیده می‌شود.

نتیجه‌گیری

ضرورت انجام چنین تحقیقی از وجوه مختلف دارای اهمیت است چرا که مفاهیمی مانند «هویت» و «هویت ملی» از جمله مؤلفه‌های تأثیرگذاری هستند که در تمامی ساختارهای یک جامعه از جمله فرهنگ، اقتصاد، سیاست، امنیت، اجتماع و ... نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. به‌ویژه در دنیای امروز و با توجه به جایگاه خاص جغرافیایی و فرهنگی کشور ما، پرداختن به این مقوله بیش از پیش دارای اهمیت می‌باشد. مؤلفه وحدت ملی، حفظ امنیت و موجودیت حیات زیستی ایرانیان رسالتی تاریخی بر دوش مردم ایران از گذشته‌های دور تاریخی تاکنون بوده است که با حفظ چارچوب‌های هویت‌بخش سعی در حفظ موجودیت هویت ایرانی داشته‌اند و همین مسئله باعث گردیده، ملیت ایرانی در قیاس با سایر همسایگانش و حتی در کل منطقه خاورمیانه دارای قوی‌ترین بنیان‌ها در ساخت یک ملت را دارا باشد و علی‌رغم تمامی هویت‌های پراکنده قومی، زبانی، مذهبی، فرهنگی و ... همچنین تهدیدها و هجمه‌های خارجی، تمامیت ایرانی در طی تاریخ چندین هزارساله آن تداوم یابد. با توجه به اهمیت موضوع هویت ملی برای تحقق انسجام اجتماعی و یکپارچگی ملی، مسئله اصلی این تحقیق بررسی نحوه ترکیب، سازگاری و همزیستی منابع هویت‌بخشی ایرانیان و نحوه تأثیر گسست‌ها و انقطاع‌های ایجادشده در این همزیستی و انسجام در دوره‌های مختلف تاریخی می‌باشد.

هویت ملی ایرانیان مسئله تاریخی بوده و توافق قطعی بر این نکته تاریخی وجود دارد که ایرانیان موجود در طی تاریخ طولانی خود همواره با یکدیگر نزدیک بوده و در درون حدود جغرافیایی معینی می‌زیسته‌اند که در اداره یا دفاع از آن نقش داشته‌اند. نتیجه این تاریخ مشترک و طولانی، علی‌رغم بعضی تفاوت‌ها، گسست‌ها و انقطاع‌های تاریخی، حاکمیت فضای چندگانگی فرهنگی - قومی و تنوع هویتی چیزی جز انسجام و یکپارچگی اجتماعی نبوده است. ایرانیان از گذشته‌های دور تاریخی خود تا به امروز یک ملت بوده‌اند این در حالی است که هیچ‌کدام از همسایگان امروزی کشور ما تجربه ملت بودن را به مانند ایرانیان نداشته‌اند.

با توجه به مطالبی که در فوق بیان گردید، صرف‌نظر از تعریف هویت و مفهوم‌سازی آن؛ عناصر و مؤلفه‌های سازنده هویت ملی و سازوکارهای حفظ و تقویت آن، ملاحظه شد که اجماعی بر سر تعریف آن وجود ندارد و این مفهوم یکی از مفاهیم مورد ابهام در حوزه جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است. همچنین بر سر عناصر و مؤلفه‌های سازنده هویت ملی ایران اجماعی وجود نداشته؛ به طوری که برخی بر مؤلفه‌های، سرزمین، نژاد، تاریخ، فرهنگ و دین تأکید داشته و برخی بر جغرافیا، زبان و دین تأکید کرده‌اند. ولی اکثر افرادی که حوزه هویت ملی ایران را مطالعه کرده‌اند و اکثر منابعی که مرور شد، تأکیدشان در عناصر تشکیل‌دهنده هویت ایرانی بر عناصر سه‌گانه ایرانیت، اسلامیت و غرب بوده است که در این مقاله نیز با تأکید و محور قرار دادن این سه عنصر، به مسیر تاریخی هویت ملی ایرانیان تا به امروز پرداخته شده است.

بر مبنای بررسی‌های ارائه‌شده در این مقاله، این نتیجه به دست می‌آید که هویت ایرانی با تکیه بر عنصر سرزمین و تعیین جایگاه جغرافیایی آن؛ با شکل‌گیری مفهوم «فرشاهی ایرانی» و «ایران‌شهر» و با بهره‌جویی از اقوام همخون ایرانی؛ فرهنگ و دین و زبان مشترک، همراه با رسمیت یافتن خاطرات تاریخی و اسطوره‌های بر ساخت شده از دوران هخامنشیان و زرتشت و پایه‌ریزی شد و تحت تأثیر ورود اسلام و به ایران، پایه‌های همبسته سیاسی و دینی هویت ایرانی تداوم یافت. با این وجود، عناصر چندی از هویت ایرانی در مقاطعی متزلزل شدند یا با فرهنگ‌های دیگر درآمیختند و به تداوم هویت ایرانی تا دوره صفویه یاری رساندند. در دوره صفویه، با استقرار دولت مرکزی، مفهوم ایران و هویت ایرانی که تا این مرحله کشان کشان پیش آمده بود، هم از لحاظ سیاسی و هم از لحاظ دینی تثبیت شد. در واقع، در عصر صفوی پایه‌های سیاسی و دینی هویت ایرانی ثابت گردید. در این دوره، تشیع به صورت مذهب رسمی ایران درآمد و پادشاهان صفوی خود را از نوادگان امامان شیعه خواندند، به طوری که پادشاهان صفوی علاوه بر تأکید

بر اسلام و تشیع به تاریخ و اسطوره‌های ایران تفاخر کرده و خود را وارث آن‌ها دانستند. بعدها نیز هویت ایرانی که بدین شکل تا عصر جدید و پیدایش هویت‌های ملی پیش‌آمده بود، تحت تأثیر فرایندهای فکری، سیاسی و اجتماعی مدرنیته قرار گرفت و بار دیگر متحول شد.

نهضت مشروطیت ایران، نقطه عطفی شد که ایران را وارد عصر جدید کرد. در این دوره، تحت تأثیر افکار و ایدئولوژی‌های غربی و فرایند مدرنیزاسیون، وضعیت سنتی ایران در تمامی ابعاد فروریخت و پایه دینی هویت ایرانی که تا این زمان استمرار یافته بود؛ در مقام شک و تردید قرار گرفت. با استقرار حاکمیت پهلوی و با استفاده از سه عنصر سکولاریسم شبه مدرنیسم و ناسیونالیسم باستان گرا، راه‌حل یکسو نگران‌های در خصوص هویت ایرانی در پیش گرفته شد؛ به نحوی که بر اساس آن، پایه اسلامیت «از هویت ایرانی سلب شد و هویت ملی ایران صرفاً بر مبنای ایرانیت تعریف و توصیف گردید؛ امری که در نهایت مشکلات هویتی خاص خود را به همراه داشت. حاصل سیاست‌های هویتی دوره پهلوی که نوعی افسارگسیختگی در جامعه ایرانی بود، سبب شد تا تنازع و تعارض در درون جامعه و بین نیروهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران پدید آید و در واکنش به این وضعیت، روشنفکران و علمای دینی ایران با روشن‌اندیشی و نواندیشی در دین، اسلام را به مثابه یک ایدئولوژی تمام‌عیار ارائه کردند و در نهایت سبب شد دین از زوایای معابد به بطن جامعه وارد شود و این باور شکل گیرد که دین قادر است در تمام ابعاد زندگی مدرن نظر داشته باشد و ترقی و پیشرفت، و حتی ناسیونالیسم و ایجاد ملت به مفهوم مثبت آن منافاتی با دین ندارد. آن‌ها درصدد برآمدند با تعبیری جدید از هویت ملی با تکیه بر شعارهای ضد غرب‌زدگی، اسلامیت و بازگشت به خویش‌خویش، طوفانی به وجود آورند که انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ را پدید آورد و از این طریق، حیات دینی را مجدداً احیا کرد.

بعد از انقلاب اسلامی، گفتمان هویتی دیگری جایگزین گفتمان‌های قبلی شد که بیشتر بر اسلامیت و بعد مذهبی هویت ایرانیان تأکید داشت تا ابعاد دیگر. تأثیر این گفتمان در چارچوب کل نهادهای بعد انقلاب تا روابط بین اشخاص و گفتگوهایشان دیده می‌شود. در سال‌های نخستین انقلاب اسلامی و دهه متعاقب آن، حیات فردی، فکری و اجتماعی کاملاً بر مبنای هویت دینی و مذهبی شکل گرفته است و تمام راه‌ها برای حل مسائل در درون فرهنگ دینی چهره می‌نمایند. همچنین نجات خود در نفی فرهنگ گذشته و فرهنگ غربی تلقی شده است. این حرکت، واکنش طبیعی به وضعیتی بود که پیش‌از این تلاش می‌کرد تا فرهنگ شاهنشاهی و باستانی پیش از اسلام را تماماً معرف هویت ایرانی بداند. در دهه‌های اخیر تحت تأثیر پدیده جهانی شدن، هویت‌سازی و هویت‌یابی با چالش‌هایی مواجه شد؛ به طوری که آموشد عناصر و مؤلفه‌های هویت به‌روز و لحظه‌ای گردید و علاوه بر عناصر ذکر شده، عناصر دیگری هر روز اضافه می‌شدند و در نهایت هیچ‌کدام از طرفین به‌صورت انحصاری کار هویت‌سازی و هویت‌یابی را نتوانستند در اختیار بگیرند و اکنون هویت‌ها تداوم چندانی ندارند و به‌صورت سیال و پاره پاره، عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی در کوتاه‌مدت مورد تأکید قرار گرفته یا مغفول واقع می‌شوند. در این شرایط است که می‌گویید، هویت و هویت‌یابی امری فردی شده است.

منابع

- احمدی، حمید. (۱۳۷۸). قومیت و قوم‌گرایی در ایران، افسانه یا واقعیت، تهران: نشر نی.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۳). ایران؛ هویت ملیت و قومیت، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- احمدی، حمید. (۱۳۸۸). بنیادهای هویت ملی ایرانی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- آزاد ارامکی، تقی؛ و وکیلی، عارف. (۱۳۹۲). مطالعات جامعه‌شناختی تعریف مفهومی هویت ملی میان اندیشمندان ایرانی، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی، (۱)۲، ۳۵-۹. <https://www.sid.ir/paper/246510/fa>
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۷۶). ایرانیان و تنهائیش، تهران: انتشار.
- اشرف، احمد. (۱۳۷۲). هویت ایرانی، فصلنامه فرهنگی و اجتماعی گفتگو، شماره ۳، ۲۶-۷.
- اشرف، احمد. (۱۳۸۱). بحران هویت ملی و قومی در ایران، نشریه بنیاد مطالعات ایرانی، شماره ۴۷، ۵۲۱-۵۵۰.
- اکبری، محمدعلی. (۱۳۸۴). تبارشناسی هویت جدید ایرانی، تهران: نشر نی.
- بیل، جیمز، ویلیام راجر لوپس. (۱۳۶۸). مصدق نفت ناسیونالیسم ایرانی، ترجمه: هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران: نشر نو.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۳). جهانی‌شدن و هویت، مجموعه مقالات جهانی‌شدن و هویت، تهران: نشر موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی، ترجمه تورج یار احمدی، تهران: نشر شیرازه.

- جهاننگلو، رامین. (۱۳۸۱). موج چهارم، تهران: نشر نی.
- چلبی، مسعود و همکاران (۱۳۸۰). هویت‌های قومی و رابطه آن با هویت ملی در ایران، تهران: دفتر امور اجتماعی وزارت کشور.
- چلبی، مسعود. (۱۳۷۲). مفاق اجتماعی، مجله نامه علوم اجتماعی دوره جدید، جلد دوم، شماره سوم، بهار.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۸۷). منابع هویتی ایرانیان، رساله دکتری جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۷۹). تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره پنجم، صص ۱۹۳-۲۲۸.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۷۹). تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه، فصلنامه مطالعات ملی، ۲(۵)، ۱۹۳-۲۲۸.
<https://www.sid.ir/paper/427697/fa>
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۷۲). بحران هویت: باطن بحران‌های معاصر، نامه فرهنگ، ۳(۱)، ۸-۲۷
- داوری اردکانی، رضا. (۱۳۸۶). ایرانیان سرچشمه خرد آگاهی غرب، روزنامه میهن
- رجایی، فرهنگ. (۱۳۸۵). مشکله هویت ایرانیان امروز: ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ، تهران: نشر نی
- رواسانی، شاپور. (۱۳۸۰). زمینه‌های اجتماعی هویت ملی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- سروش، عبد‌الکریم. (۱۳۷۹). سه فرهنگ، در: رازدانی و روشنفکری و دینداری، تهران: نشر صراط.
- شایگان داریوش. (۱۳۸۰). افسون زندگی جدید (هویت چهل تکه و تفکر سیار)، فاطمه ولیائی، فرزانه روز.
- شایگان، داریوش. (۱۳۷۰). افسون زدگی جدید، هویت چهل تکه و تفکر سیار، ترجمه فاطمه ولیائی، تهران: فرزانه روز.
- شریعتی، علی. (۱۳۶۱). بازشناسی هویت ایرانی - اسلامی، تهران: انتشارات الهام.
- عاملی، سعید رضا. (۱۳۸۳). «دو جهانی شدن‌ها و آینده هویت‌های همزمان»، مجموعه مقالات جهانی‌شدن و هویت، تهران: نشر موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- قربانی، قدرت‌الله. (۱۳۸۳). هویت ملی از دیدگاه مرتضی مطهری، فصلنامه مطالعات ملی شماره ۱۸. ۵(۲)، ۸۶-۶۳
- کاتم، ریچارد. (۱۳۷۸). ناسیونالیسم در ایران، ترجمه: احمد تدین، تهران: انتشارات کویر.
- کاستلز، مانوئل. (۱۳۸۰). عصر اطلاعات: قدرت هویت، ترجمه حسین چاووشیان، تهران: طرح نو.
- کچوئیان، حسین. (۱۳۸۴). تطورات گفتمان‌های هویتی ایران: ایرانی در کشاکش با تجدد و مابعد تجدد، تهران: نشر نی.
- گل محمدی، احد. (۱۳۸۳). جهانی‌شدن، فرهنگ و هویت، تهران: نشر نی.
- گل محمدی، احمد. (۱۳۸۱). جهانی‌شدن فرهنگ و هویت، تهران: نشر نی.
- گل محمدی، احمد. (۱۳۸۳). گفتمان‌های هویت‌ساز در عصر جهانی‌شدن، مجموعه مقالات جهانی‌شدن و هویت، تهران: نشر موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۲). خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: انتشارات صدرا.
- مکی، ساندرا. (۱۳۸۰). ایرانی‌ها، ایران، اسلام و روح یک ملت، ترجمه شیوا رویگریان، تهران: انتشارات ققنوس.
- نوذری، حسینعلی. (۱۳۸۱). احزاب سیاسی و نظام‌های حزبی، تهران: نشر گستره.
- هرمیداس باوند، داوود و همکاران. (۱۳۷۹). سیر تحول تاریخی هویت ملی در ایران، از اسلام تا به امروز، فصلنامه مطالعات ملی، ۲(۱۵)، ۶۷-۱۱.
- هرمیداس باوند، داوود. (۱۳۷۷). هویت ایران و چالش‌های برون‌مرزی و هویت ایرانی در طول تاریخ (بخش ۱)، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۲۹ و ۱۳۰.
- هرمیداس باوند، داوود. (۱۳۷۷). چالش‌های برون‌مرزی و هویت ایرانی در طول تاریخ، ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۲۹-۱۳۲، ۲۰-۳۱.
- <https://www.sid.ir/paper/424968/fa>
- Guibernau, M. (2004). Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment. *Nations and Nationalism*, 10(1-2), 125-141. <https://doi.org/10.1111/j.1354-5078.2004.00159.x>
- Minnegal, M., King, T. J., Just, R., & Dwyer, P. D. (2003). Deep Identity, Shallow Time: Sustaining a Future in Victorian Fishing Communities. *Australian Journal of Anthropology*, 14(1), 53-71. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1835-9310.2003.tb00220.x>
- Plano, J. C., & Olton, R. (1988). *The International Relations Dictionary*. ABC-Clio. Retrieved from https://books.google.com/books/about/The_International_Relations_Dictionary.html?id=6f06KoKGQukC